

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

तारिणीप्रसाद कोइरालाको जन्म पिता कृष्णप्रसाद कोइराला र माता दिव्या कोइरालाका काइँला पुत्रका रूपमा १९७९ मा बनारसको चौखम्बा दूधविनायकमा भएको हो । पिता कृष्णप्रसाद सक्रिय समाजसेवी भएकाले तत्कालीन जहानिया राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले राजनैतिक कारणले १९६९ मा सर्वस्वहरण गरी देश निकाला गरेकाले बनारसको निर्वासित जीवन बिताउने क्रममा तारिणीप्रसाद कोइरालाको जन्म भएको हो । मातापिताको निर्वासन समयमा नै जन्मेका तारिणीप्रसाद कोइरालाको बाल्यकाल पनि भारतकै विभिन्न ठाँउहरूमा व्यतीत भएको हो ।

पारिवारिक पृष्ठभूमि नै राजनीतिमा होमिएका कारण नेपालको राजनीतिका बारेमा जान्न बुझ्न उनलाई त्यति गाह्रो परेन । जीवनको अधिकांश समय प्रजातन्त्रकै खातिर जेल जानु, जेलभित्रका समयमा राणा विरुद्धका आवाज पत्रपत्रिकाका मार्फत जनतासामू पुऱ्याउनु, आदिका कारण विभिन्न लेख रचना प्रकाशित हुँदै नेपाली साहित्य जगत्लाई नै एउटा गतिलो टेवा पुग्ने किसिमका कृतिहरूका कारण आज कोइराला परिवार नेपाली राजनीतिका साथसाथै नेपाली साहित्य क्षेत्रमा समेत ठूलो योगदान दिने व्यक्तिहरूमध्येमा पर्न सफल भएकाछन् ।

आधुनिक नेपाली कथा, उपन्यास, कविता, काव्यकास्रष्टा तारिणीप्रसाद कोइरालाका प्रथम प्रकाशित रचना “आमाको हृदय” भन्ने कथा हो । यो वि.सं. १९९६ को शारदा पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । रातो स्वेटर कथासङ्ग्रह, सर्पदंश (२०२६), फालिएको सामान (२०४२), अग्निवाटिका (२०६८) उपन्यास र नैनी महाकाव्य, कृतिहरू प्रकाशित भएकाछन् । उनका उपन्यासहरू सर्पदंशमा नेपाली उपन्यास परम्परामा बालयौनमनोविज्ञानलाई विषय बनाई लेखिएको एकमात्र उपन्यास हो । उनको दोस्रो उपन्यास फालिएको सामान उपन्यासले काठमाडौँका सम्भ्रान्त परिवारबिचको मनोस्थिति र पारिवारिक सम्बन्ध कस्तो हुने गर्छ भन्ने देखाएको छ । विशेषतः प्रजातन्त्रअघि

काठमाडौंको अवस्था कस्तो थियो भन्ने देखाउन यो उपन्यास सफल रहेको छ । यस उपन्यासमा यौवनको उन्माद, यौन अतृप्तिको विट्ठिलता, घृणा एवम्बदलाको भावनाबाट कसरी विकृति उत्पन्न हुन्छ र परिणाम कस्तो बन्दछ भन्ने कुराको ज्वलन्त प्रमाण पनि पाउन सकिन्छ । त्यसैगरी उनको तेस्रो उपन्यास **अग्निवाटिका** (२०६८) पनि यौन मनोविज्ञानमा आधारित उपन्यास हो । यसमा पनि उपन्यासकारले यौन मनोभाव र दमित यौन आकांक्षाहरू गहन रूपमा केलाउने चेष्टा गरेका छन् ।

यसरी तारणीप्रसाद कोइरालाले पाश्चात्य जगत्का प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक सिगमन्ड फ्रायडका मनोविश्लेषणवादी सिद्धान्तलाई आफ्ना सबै उपन्यासमा समाहित गर्ने काम गरेका छन् । **फालिएको सामान** उपन्यासमा पात्रहरूका चेतन तथा अचेतन मनका उतारचढाव, यौन कुण्ठा, यसबाट समाज सिर्जित मानसिक विकृति र विसङ्गतिको अवलोकन गर्ने कार्य भएको छ । **फालिएको सामान** उपन्यासमा भएका मनोविश्लेषण सम्बन्धी अध्ययनलाई नै यस शोधकार्यको प्रमुख विषयवस्तु बनाइएको छ ।

१.२. समस्याकथन

फालिएको सामान उपन्यासको मनोविश्लेषणात्मक आधारमा अध्ययन गर्नु यसको प्रमुख समस्या रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यका मुख्य मुख्य समस्याहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

- क) फ्रायडीय मनोविश्लेषणका आधारमा **फालिएको सामान** उपन्यास के कस्तो रहेको छ ?
- ख) एडलरको मनोविश्लेषणका आधारमा **फालिएको सामान** उपन्यास के कस्तो रहेको छ ?
- ग) युङ्गको मनोविश्लेषणका आधारमा **फालिएको सामान** उपन्यास के कस्तो रहेकोछ ?

१.३. उद्देश्यकथन

फालिएको सामान उपन्यासको मनोविश्लेषणको आधारमा अध्ययन गर्नु यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यका मुख्य मुख्य उद्देश्यहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

- क) फ्रायडीय मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यासको अध्ययन गर्नु ।
- ख) एडलरको मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यासको अध्ययन गर्नु ।
- ग) युङ्गको मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यासको अध्ययन गर्नु ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

तारिणीप्रसाद कोइराला नेपाली साहित्यका मूर्धन्य स्रष्टाका साथसाथै नेपालको प्रजातन्त्रिक आन्दोलनका क्रममा करिब नौ वर्ष जेलजीवन भोगेका तारिणीप्रसाद नेपाल रेडियोका संस्थापक हुन् । २००७ को नेपाली काङ्ग्रेसद्वारा स्थापित प्रजातान्त्रिक रेडियो संचालनमा उनको विशेष योगदान रहेको थियो । विराटनगर जुटमिल क्षेत्रमा स्थापित प्रजातन्त्र रेडियो नै क्रान्तिपछि नेपाल रेडियोमा रूपान्तरित भइ सिंहदरबारमा जडान गरियो । यसका पनि प्रथम निर्देशक हुन् । 'दियालो', 'उज्यालो' र 'कल्पना' जस्ता दैनिक पत्रिकाका साथै 'भङ्कार', 'आँधि' आदि साहित्यिक पत्रिकाको सफल सम्पादन र प्रकाशन गरेर सम्पादन पत्रकारिता क्षेत्रमा विशिष्ट पहिचान बनाएका कोइरालाले रेडियो नेपालका संस्थापक, प्रथम प्रशासक, प्रथम उद्घोषक र प्रथम गायक समेतको भूमिका पूरा गरेको पाइन्छ । १९९६ सालपछि नेपाली साहित्य क्षेत्रमा कलम चलाएका तारिणीप्रसाद कोइरालाले २०१७ सालसम्म कथालेखनमा प्रवृत्त रहेको देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः सर्पदंश (२०२६), फालिएको सामान (२०४२) र अग्नि बाटिका (२०६८) तीन वटा उपन्यासहरू प्रकाशनमा आएका छन् ।

साहित्यकार, राजनीतिज्ञ, पत्रकार, निर्देशक जस्ता विभिन्न घुम्तीहरू पार गरेका तारिणीप्रसाद कोइरालाका साहित्यिक क्षेत्रलाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कोणबाट अध्ययन, विश्लेषण, मूल्याङ्कन एवम् शोधकार्य गरिएको पाइन्छ तर फालिएको सामान उपन्यासमा मनोविश्लेषणको अध्ययन भने भएको पाइँदैन । हालसम्म उनका सम्बन्धमाभए

गरेका पूर्वकार्यहरू विभिन्न लेख, रचना, टिक्का टिप्पणी, अध्ययन विश्लेषणहरू निम्नलिखित देखिन्छन् :

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले “तारिणीप्रसाद कोइरालाका उपन्यास र यौन मनोविश्लेषण”(गरिमा, २०५१) शीर्षकको लेखमा फालिएको सामान तथा सर्पदंश उपन्यासको तुलनात्मक समीक्षा गरेका छन् । उनले फालिएको सामान र सर्पदंशका चरित्रको यौन मनोवैज्ञानिक आधारमा तुलना गर्दै सर्पदंशलाई गहन र फालिएको सामान उपन्यासलाई यौन-मनोवैज्ञानिक उपन्यास भनी टिप्पणी गरेका छन् । यो लेख यौन मनोविश्लेषणमा मात्र केन्द्रित छ ।

जमुना धितालले “तारिणीप्रसाद कोइरालाको उपन्यासकारिताको अध्ययन”(२०६९) शीर्षकको शोधपत्रमा फालिएको सामान उपन्यासमा चाहिँ सामाजिक विधि र निषेधको जाँतोमा आफ्नो वासनात्मक आकांक्षालाई उत्सर्ग गर्न पुगेकी एउटी नारीको मानसिक विक्षिप्तको विश्लेषण गरिएको छ । मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनका दृष्टिले यो लेख उपयोगी छ ।

नरेन्द्र चापागाईले “फालिएको सामान परिचयात्मक अवलोकन” (चन्द्रामसी, २०५२) लेखमा फालिएको सामान उपन्यासको विधातात्विक आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । उक्त लेखमा चापागाईले उपन्यासको विषयवस्तु, त्यसले अंगीकार गरेको यौन विषय र विश्लेषण गर्दै उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको कोटीमा राखेका छन् । उक्त लेखमा कृतिपरक समालोचनात्मक पद्धति अपनाइएको छ र यो अध्ययन कथानकको अध्ययनमा मात्र सीमित छ ।

राजेन्द्र सुवेदीले “नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति” (२०६४) पुस्तकमा सर्पदंश र फालिएको सामान उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । यस पुस्तकमा प्रस्तुत दुवै उपन्यासको यौन-मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यो अध्ययन कथानकको अध्ययनमा सीमित छ ।

डा.दुर्गाबहादुर घर्तीले “मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्र विधान”(२०६७) पुस्तकमा तारिणीप्रसाद कोइरालाका फालिएको सामान उपन्यासमा एउटी नारीको अतृप्त, कामक्षुधा, कुण्ठा र प्रतिशोध भनेर उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन मनोविश्लेषणमा मात्र सीमित छ ।

ओरिएण्टल पब्लिकेशन हाउसले फालिएको सामान उपन्यास पुस्तकको “प्रकाशकीय” (२०६९) मा यस उपन्यासले काठमाडौंका संभ्रान्त परिवारबिचको यौनस्थिति र परिवारिक सम्बन्ध कस्तो हुने गर्छ । विशेषत प्रजातन्त्र अघि काठमाडौंको अवस्था कस्तो थियो भन्ने बुझ्नफालिएको सामानउपन्यास एउटा कोसेढुंगा सावित हुने कुरा बताएको छ ।

१.५. शोधको औचित्य

तारिणीप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक व्यक्तित्व र नेपाली उपन्यास परम्परामा फालिएको सामान (२०४२) उपन्यासको चर्चा एवं गहन अध्ययन गरिनुका साथै मूलभूत रूपमा फालिएको सामान उपन्यासको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको हुनाले यो शोधकार्य आफैमा महत्वपूर्ण रहेको छ । यो शोधकार्यले नेपाली साहित्यमा कोइरालाको साहित्यिक व्यक्तित्व र फालिएको सामान उपन्यासमा मनोवैज्ञानिक विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न चाहने अध्येताहरूको लागि समेत आवश्यक विश्लेषण सामग्री प्रस्तुत गर्नुका साथै केही मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तहरू समेत प्रस्तुत गरिएको हुनाले यो शोध पत्र आचित्यपूर्ण तथा महत्वपूर्ण रहेको छ ।

१.६. शोधको सीमा

प्रस्तुत शोधकार्य तारिणीप्रसाद कोइरालाको नेपाली साहित्यिक यात्राका साथसाथै उनका तीन ओटा औपन्यासिक कृतिहरूमध्ये दोस्रो उपन्यास फालिएको सामान (२०४२) उपन्यासको मनोविश्लेषणात्मक अध्ययनमा मात्र सीमित छ ।

१.७. शोधविधिर विश्लेषण ढाँचा

प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका लागि मुख्य रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई नै सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न विद्वान्हरूबाट सल्लाह सुझाव लिने कार्य समेत गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको आधारमा

शोधकार्यलाई वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी फ्रायड, एडलर र युङ्गको सिद्धान्तको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शाधपत्रको रूपरेखालाई मूलतः छ परिच्छेदमा विभाजन गरी ती परिच्छेदहरूलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्न शीर्षक/उपशीर्षकमा विभाजन गरेर व्यवस्थित तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद	:	शोधपरिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	तारिणीप्रसाद कोइरालाका साहित्यिकयात्रा
तेस्रो परिच्छेद :		फ्रायडीय मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण
चौथो परिच्छेद	:	एडलरको मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण
पाँचौ परिच्छेद :		युङ्गको मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण
छैटौँ परिच्छेद	:	सारांशतथा निष्कर्ष

सन्दर्भ सामाग्रीसूची

परिशिष्ट खण्ड

दोस्रो परिच्छेद

तारिणीप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक यात्रा

२.१.विषय प्रवेश

तारिणीप्रसाद कोइराला नेपाली साहित्य तथा नेपाली राजनीति क्षेत्रका बन्दुक र कलमलाई सँगसँगै संचालन गर्न सक्ने क्षमताका धनी हुन् । तारिणीप्रसाद कोइरालाको जीवन नेपाली साहित्य र राजनीति दुवै क्षेत्रमा लगानी भएको छ । राजनीति क्षेत्रमा लागेर करिब ९ वर्ष जेल तथा निर्वासन जीवन भोगेका कोइरालाका आधा दर्जनभन्दा बढी कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । उनले दियालो, उज्यालो, कल्पना, भंकार, आँधि जस्ता पत्रिकाहरूको सफल सम्पादन तथा प्रकाशन गर्नुका साथसाथै गीत, कविता कथा, उपन्यास, महाकाव्य विधामा कलम चलाएका छन् । यसरी उनले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएता पनि विशेष गरी उनी औपन्यासिक क्षेत्रमा मनोवैज्ञानिक साहित्यकारका रूपमा परिचित छन् । तारिणीप्रसाद कोइरालाको साहित्य यात्रालाई अध्ययन गर्नका लागि उनको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन विना पूर्ण नहुने भएकाले यस परिच्छेदमाउनको जीवनी र व्यक्तित्वको संक्षिप्त चर्चाका साथसाथै उनको साहित्यिक यात्राको अध्ययन गरिएको छ ।

२.२. तारिणीप्रसाद कोइरालाको सङ्क्षिप्त परिचय

तारिणीप्रसाद कोइरालाको जन्म पिता कृष्णप्रसाद कोइराला र माता दिव्या कोइरालाका काइँला पुत्रका रूपमा १९७९ मा बनारसको चौखम्बा दूधविनायकमा भएको हो । पुख्र्यौली ठाँउ पश्चिम नेपालको लमजुङको दुरा डाँडाको दक्षिण फेदीमा अवस्थित कोइराला परिवार त्यहाँबाट विराटनगर बसाइ सरेका थिए । पिता कृष्णप्रसाद कोइराला सक्रिय समाजसेवी भएकाले तत्कालीन जहानिया राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले राजनैतिक कारणले १९६९ मा सर्वस्वहरण गरी देशनिकाला गरेकाले बनारसको निर्वासित जीवन बिताउने क्रममा तारिणीप्रसाद कोइरालाको जन्म भएको हो (न्यौपाने, २०६३:३२)

माता पिताको निर्वासन कालमा नै जन्म लिन पुगेका तारिणीप्रसाद कोइरालाका बाल्यकालभारतको विभिन्न ठाँउहरूमा व्यतीत भएको हो । कृष्णप्रसाद कोइरालाका निर्वासित जीवनमा बेरोजगारी एवं अर्थाभावका कारण परिवारलाई इच्छानुकूल बसोबासको प्रबन्ध मिलाउन ज्यादै धौधौ परेको बुझिन्छ (गैरे, २०४९ :७) त्यसकारण तारिणीप्रसादका बाल्यकालीन दिनहरू त्यति सुव्यवस्थित हुन नसकेको देखिन्छ ।

सबैसँग सहजै रूपमा हेलमेल हुन सक्ने तारिणीप्रसाद कोइराला बहिर्मुखी स्वभावका हँसिला र रसिला व्यक्ति थिए । स्वतन्त्रताप्रेमी कोइराला कसैका बन्धन वा नियन्त्रणभित्र संकुचित भएर बस्न रुचाउदैनथे । विद्रोही स्वभाव भएका तारिणीप्रसादकोइराला सामान्य नैतिक बन्धन तोड्न खोज्थे । यिनी परिवारका अन्य सदस्य भन्दा भिन्न प्रवृत्तिका थिए ।

पिता कृष्णप्रसाद कोइरालाले सामाजिक सेवा तथा धार्मिक दृष्टिले दीपनगर टेडी भागलपुर विहारमा आदर्श विद्यालय खोलेका थिए । यही विद्यालयमा नै पिता कृष्णप्रसाद कोइरालाबाट तारिणीप्रसादले अक्षरारम्भ गरेको देखिन्छ (गैरे, २०४९ : ८) । भीमशमशेरद्वारा कृष्णप्रसादलाई माफी गरिएपछि उक्त विद्यालय विराटनगर सारियो । कक्षा नौ सम्मको अध्ययन तारिणीप्रसादले यही विद्यालयमा गरे र म्याट्रिक पास गर्न बनारस पुगे । त्यसपछिको अध्ययनका लागि कोइराला कलकत्ता बंगवासी कलेजमा आई. एस्सी अध्ययनार्थ भर्ना भएको तर अध्ययन पूरा नगरी फेरि बनारस आई बनारस हिन्दु विश्वविद्यालयमा भर्ना भएको बुझिन्छ (बराल, २०४८ : ३८५) आफ्नो चञ्चल स्वभावका कारणले कुनै पनि कामलाई स्थायित्व दिन नसक्ने तारिणीप्रसादको औपचारिक शिक्षा भने यही नै टुङ्गिएको देखिन्छ ।

बनारसमै बसोबास गर्दै भेट भएका नेपाली ब्राह्मण गंगालाल शर्मा अर्यालकी छोरी कमला अर्याल (विवाहपछि रोशानाम राखिएको) सँग वि.सं. २००२ आषाढ २९ गतेका दिन जगदम्बा धर्मशालामा हिन्दु वैदिक परम्पराअनुसार तारिणीप्रसाद कोइरालाको विवाह भएको बुझिन्छ (न्यौपाने, २०६३ : ३४) र कोइराला दम्पतीका कोखबाट एक छारा र एक छोरीको जन्म भएको देखिन्छ । जीवनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण अवधि मध्य लगभग नौ वर्ष

सम्म जेल जीवन बिताउनु परेकाले तारिणीले परिवारसँग रमाइला दिन बिताउन त्यति पाएनन् । वि.सं. २०३२ सालपछि जीवनका अन्तिम समयमा रोगले ग्रस्त भई रुग्ण जीवनका दिनहरू काट्न थालेकाले तारिणीप्रसादको पारिवारिक जीवन त्यति सुखद र सन्तोषप्रद देखिदैन ।

अस्थिर स्वभावका कारण तारिणीले लामो समयसम्म कुनै पेशा अँगालेको देखिदैन । वि.सं. २००२ सालदेखि २००३ सम्म उनी रघुविर जुटमिलमा जागिरे भएको देखिन्छ । तारिणीप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा विराटनगर मिलहरूमा काम गर्ने मजदुरहरूले आफ्नो हकहितका लागि हडताल सुरु गरे । परिणाम स्वरूप वि.सं. १९९४ फागुनमा हडतालका नाइके तारिणीप्रसाद कोइरालालाई कैद गरियो र उनको जागिर पनि गुम्यो (शर्मा, २०३३ : ३८-४०) । २००७ सालको क्रान्तिलाई अग्रगति दिने हैसियतले केही सहयोगीको सहयोगबाट प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोको स्थापना गरी त्यसको प्रथम डाइरेक्टर भए । उनले केही समय सोही पदमा रही जागिर खाएको देखिन्छ । पत्रपत्रिकाको सम्पादन, प्रकाशन गरी स्वतन्त्र पेशा अँगालेको देखिन्छ (गैरे, २९४९ : १०) । तारिणीप्रसादका पिता कृष्णप्रसादको पालाबाट नै कोइराला परिवार राजनीतिमा सक्रिय संलग्न भएको देखिन्छ । राणाशासनबाट मुक्ति एवम् प्रजातन्त्र स्थापनार्थ भएको जनक्रान्तिमा नायक द्वय मातृकाप्रसाद र विश्वेश्वरप्रसादका भाइ तारिणी पनि अछुतो रहन सकेनन् । साहित्यकार भए पनि जनताका निम्ति राजनीति गरेको हुँ (चन्द्रमसी, २०५२ : ८९) भन्ने तारिणीप्रसाद वि.सं. २००१ मा मजदुर हकहितका लागि विराटनगर रघुपति जुटमिलमा मजदुर हडताल सञ्चालकको रूपमा सरिक तुल्याइएपछि पक्राउपरे । २००६ सालसम्म नख्खु जेलजीवन बिताएपछि पुनः २००७ साल को जनक्रान्तिमा प्रचारप्रसार विभाग प्रमुख बनेर आन्दोलन गर्न थाले । आन्दोलनलाई प्रभावकारी बनाउन आफैँ प्रजातन्त्र रेडियोको स्थापना गरेर क्रान्तिकारी गीत, समाचार-बुलेटिन प्रसार गरी उल्लेख्य कार्य गरे । आन्दोलनकै क्रममा कुनै एउटा दलको नाइके बनेर विराटनगर स्थित राणाहरूको अस्त्रागारमाथि पहिलो पटक आक्रमण गर्ने सेनानी पनि बनेको देखिन्छ (न्यौपाने, २०६३ : ३७) । यसबाट नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा तारिणीप्रसाद कोइरालाको योगदान अविस्मरणीय बनेको देखिन्छ । पत्रकारिता गरेका तारिणीप्रसाद वि.पि कोइराला प्रधानमन्त्री

भएपछि निजि सचिब भई सल्लाह समेत दिएको देखिन्छ । वि.सं. २०१७ को शाही कदमपछि वि.पिसँगै उनलाई पनि नखु जेलमा पुऱ्याइयो र विसं. २०२३ सम्म नै जेलजीवन बिताउनु पऱ्यो । यसरी हेर्दा तारिणीप्रसादको जीवनका महत्त्वपूर्ण समय राजनीतिमा नै बितेको देखिन्छ (गैरे, २०४९ : १४) ।

स्वतन्त्रताप्रेमी एंव सामान्य नैतिक बन्धन तोड्न खोज्ने तारिणीप्रसाद मद्यपान, धुम्रपान जस्ता नशालु पदार्थ सेवन गर्थे । रक्सीको अत्याधिक सेवनले उनी फोक्सोको रोगी भए । वि.सं. २०१७ देखि २०३३ सम्म नखु जेलमा यातना भोग्नु पर्दा उनको अवस्था कमजोर हुदै गयो । जेलमुक्त भएपछि पनि दिनप्रतिदिन रोगले ग्रस्त हुँदै गएपछि उपचारार्थ बनारसको सर सुन्दरलाल अस्पतालमा भर्ना गरियो तर उपचरको प्रयास असफल हुन गयो । वि.सं. २०३१ साल वैशाख १७ गतेका दिन अल्पआयुमै उनको देहावसन भएको देखिन्छ (न्यौपाने, २०६३ : ३९) ।

गोरो र लाम्बिलो मुखाकृति घुम्रिएको कपाल, ठूलाठूला आँखा र छरिता देखिने तारिणीप्रसादको बाह्य व्यक्तित्व साह्रै आकर्षक थियो । स्वभावैले हाँसिला र रसिला उनी अपरिचितसँग परिचय गर्दा आफैँ अगाडी सरी बेलीविस्तार लगाएर उसलाई सजिलो तुल्याउन सिपालु थिए । साजसज्जामा रुचि दिने तथा स्वतन्त्र रूपमा विचरणशील तारिणीप्रसाद बाह्य रूपमा हेर्दा एक आकर्षक व्यक्तित्व थिए (गैरे, २०४९ : १८) । प्रजातन्त्रको प्राप्तिले ल्याएको नयाँ चहलपहलसँगै कवि लेखकहरूको प्रतिभालाई मौलाउने अवसर दिने पत्रिकाको प्रकाशन सुरु भयो । रेडियो नेपालका संस्थापक तथा निर्देशक तारिणीप्रसादले रेडियोको स्थापनासँगै यसैको मुखपत्रको रूपमा **भङ्कार** पत्रिकाको सम्पादन तथा प्रकाशन गरे (देवकोटा, २०२४ : ६०) । २००९ सालपछि **नयाँ कदम**, **हुरी**, **दियालो**, **उज्यालो**, **कल्पना**, **आँधि**, **तुफान**, जस्ता थुप्रै पत्रपत्रिकाहरूको उनले नै सम्पादन तथा प्रकाशन गरेका थिए ।

तारिणीप्रसाद कोइरालाले महात्मा गान्धीद्वारा लिखित **विद्यार्थीहरूलाई** भन्ने पुस्तकलाई नेपालीमा अनुवाद गरी महत्त्वपूर्णकार्य गरेको देखिन्छ । त्यस्तै भारतीय साहित्यकार भगवतीचरण वर्माको चर्चित उपन्यास **चित्रलेखा** पनि नेपालीमा अनुवाद गरेको देखिन्छ ।

यसरी उनको सम्पादक, पत्रकार तथा अनुवादक सबै व्यक्तित्वहरू भुल्न नहुने खालका रहेका छन् । तारिणीप्रसाद कोइराला मूलतः साहित्यकार हुन् तर प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि गरिएको आन्दोलनमा उनको संलग्नताले उनको राजनैतिक व्यक्तित्व पनि महत्त्वपूर्ण बन्न गएको छ । पारिवारिक वातवरण नै राजनीतिमय बनेकाले पनि उनी यसबाट अछुतो रहन सकेनन् र तारिणीप्रसाद कोइरालाले कहिले हडतालका सञ्चालक बनेर कहिले मुक्ति सङ्ग्रामको बन्धुधारी सिपाही तथा प्रचार प्रसार विभाग बनेर, कहिले, प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोको स्थापना गरी त्यसको जन्मदाता बनेर त कहिले राजबन्दी बनेर नेपाली राजनैतिक इतिहासमा आफ्नो नाम चर्चित बनाएका छन् । आफ्नो जीवनको अधिकांश समय प्रजातन्त्रकै खातीर जेलजीवन भोगेर अन्तमा विरामी भई मृत्युवरण गर्न पुगेका कोइरालाको राजनैतिक यात्रा देश र नेपाली जनताका लागि कम योगदान हुन सक्दैन ।

तारिणीप्रसाद कोइराला राजनीतिका साथसाथै नेपाली साहित्यका सबैभन्दा प्रमुख व्यक्तित्व पनि हुन् । सानैदेखि साहित्यानुरागी तारिणीप्रसाद वि.सं. १९९६ सालदेखि शारदा पत्रिकामा **आमाको हृदय**कथा प्रकाशित गराई नेपाली साहित्य जगत्मा उदाएका हुन् । कथाबाट साहित्यक यात्रा आरम्भ गरेका उनी कथा, कविता, गीत, नाटक, उपन्यास आदि विधामा समेत कलम चलाएर आफ्नो बहुविध स्रष्टा व्यक्तित्वको चिनारी दिएका छन् । यसरी बहुविधा क्षेत्रमा उनको स्रष्टा व्यक्तित्व विभक्त भएकाले तिनीहरूको सामान्य अध्ययन यहाँ गरिन्छ । तारिणीप्रसादद्वारा रचिएका र सानुदेवी, हरिप्रसाद रिमाल आदिद्वारा स्वर तथा सङ्गीत दिइएका गीतहरू अहिले पनि रेडियो नेपालको टेप सङ्ग्रहालयमा सङ्ग्रहीत छन् र प्रसारण हुँदैछन् (न्यौपाने, २०६३ : ४२) । यसरी तारिणीप्रसाद कोइरालाले गीतका क्षेत्रमा पनि आफ्नो सृजनशील प्रतिभाको परिचय दिएका छन् ।

शारदा पत्रिकामा **आमाको हृदय** प्रकाशित गरेर नेपाली कथाका क्षेत्रमा उदाएका तारिणीप्रसाद कोइरालाले उल्लेख्य रूपमा कथा लेखेर सफल कथाकारका रूपमा चिनिएका छन् । उनका कृतिहरू शारदा, मुकुन्द, धर्ती, प्रगति, भङ्कार, रूपरेखाजस्ता पत्रहरूका विभिन्न अङ्कहरूमा तारिणीप्रसादका दुई दर्जन जति कथाहरू प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस्तै वि.सं. २०१७ देखि २०२३ सम्मको जेलजीवनमा लेखेका एवं केही पहिले र केही पछि लेखेका कथाहरू सङ्कलित **रातो स्वेटर** कथा सङ्ग्रह प्रकाशित छ ।

तारिणीप्रसाद कोइरालाका कथाहरूमा निम्नवर्गीय नेपाली जीवन, समस्याहरू, युगीन प्रवृत्ति, मनस्तिथिको चित्रण एवं सूक्ष्म यौन मनोविश्लेषणको राम्रो प्रस्तुति पाइन्छ । वस्तुयथार्थको प्रस्तुति, पूर्ण कथानक, देशकाल, वातावरणको समुचित संयोजन, सरल र मिठासपूर्ण भाषा तथा पात्र चरित्रको प्रयोगले कोइरालाका कथा सिँगारिएका छन् । उनका कथामा शैली एउटा सफल पत्रकारको जस्तै छोटो र मन छुनेखालको हुन्छ भने सामाजिक जीवनका कमजोरी र अभावप्रति उनको दृष्टि बारम्बार तीक्ष्ण रूपले जान्छ । तर यौन सम्बन्धी कथाहरू भने फ्रायडवादी विचारले आक्रान्त छन् (आचार्य, २०५२ : १०९) । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले थोरै कथा लेखेर पनि सफल कथाशिल्पका रूपमा चिनिन सफल तारिणीप्रसाद कोइरालाको आगमनले नेपाली कथा साहित्यमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्न सफल भएको छ ।

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने तारिणीप्रसाद कोइरालाको लेखनी उपन्यासका क्षेत्रमा पनि त्यत्तिकै सफल देखिन्छ । सर्पदंश (२०२६), फालिएको सामान (२०४२) र अग्निवाटिका (२०६८) गरी जम्मा तीन ओटा उपन्यास मात्र प्रकाशित भएपनि कोइरालासफल उपन्यासकार मानिन्छन् । वि.सं. २०१६ मा पल्लो घरको भ्याल उपन्यासबाट सुरु भएको मनोविश्लेषणात्मक धारामा कलम चलाउने तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश एकमात्र नेपाली बालयौनमनोविश्लेषणमा आधारित उपन्यास हो । यसैगरी उनको दोस्रो उपन्यास फालिएको सामान पनि मनोविज्ञानमा आधारित छ । यस उपन्यासमा काठमाडौँका सम्भ्रान्त परिवारबिचको यौनस्थिति र पारिवारिक सम्बन्ध कस्तो हुने गर्छ । वास्तवमा यौवनको उन्माद, यौन अतृप्तिको विट्विलता, घृणा एवम् बदलाको भावनाबाट कसरी विकृति उत्पन्न हुन्छ र यसले कस्तो परिणाम निम्त्याउँछ, भन्ने कुराहरूको यथार्थ चित्रण गरेको छ । यस उपन्यासले तीन दशक अघिको एउटा यौन मनोविश्लेषणात्मकताको चित्रणलाई उपन्यास मार्फत् दर्शाएपनि आज पनि समय सान्दर्भिक रहेको देखिन्छ । तसर्थ उनको दोस्रो उपन्यास फालिएको सामान पनि एक सफल मनोविश्लेषणात्मक धारालाई अड्गाली नेपाली साहित्यको औपन्यासिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्न सफल भएको पाईन्छ । त्यसैगरी उनको तेस्रो उपन्यास अग्निवाटिका पनि यौनविज्ञानमा नै आधारित रहेको छ । यस उपन्यासमा यौन मनोभाव र

दमित यौन आकांक्षाहरू गहन रूपमा केलाउने चेष्टा गरिएको छ । यसरी हेर्दा तारिणीप्रसाद कोइरालाको सृजनशिल प्रतिभाले उनलाई सफल यौनमनोवैज्ञानिक उपन्यासकारको रूपमा चिनाएको छ ।

२.३. साहित्यिक लेखनको प्रेरणा र प्रभाव

तारिणीप्रसाद कोइरालाले साहित्यिक लेखनको प्रेरणा विभिन्न समयमा विभिन्न पक्षबाट पाएका देखिन्छ । यसैगरी अनेकौँ कुराहरूको प्रभावबाट पनि साहित्यमा रुची बढेको देखिन्छ । कुनै पनि प्रतिभा भविष्यमा कुन रूपमा स्थापित र प्रतिष्ठित हुन्छ भन्ने कुराको लक्षणहरू बाल्यकाल तथा किशोरावस्थादेखि नै थाहा हुन थाल्दछन् । तारिणीप्रसाद कोइराला सानैदेखि गीत गाउने, आकर्षक भेषभूषामा विविध किसिमको अभिनय गर्ने र साहित्यप्रति रुचि राख्ने गर्दथे (सुवेदी, २०५२ : १८) । उनको पछि गएर देखा परेको व्यक्तित्व यसै पृष्ठभूमिको उपज थियो ।

“आमाको हृदय”शीर्षकको कथाबाट नेपाली कथासाहित्याकाशमा उदाएका तारिणीप्रसाद कोइरालाले शारदा पत्रिकाबाट पदार्पण गरेका हुन् । यो कथा लेख्नुभन्दा पहिले गुरुप्रसाद मैनालीका आदर्शोन्मुख यथार्थवादी कथा, बालकृष्ण समका बौद्धिक तथा चारित्रिक विश्लेषण भएका कथा एवम् विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका मनोविश्लेषणात्मक कथाहरूले आधुनिक नेपाली कथाको पूर्व क्षितिज भर्खरै लालिमायुक्त बनाएका थिए । यसै परिस्थितिमा जन्मेर तारिणीप्रसाद कोइरालाले फ्रायडवादलाई आफ्नो कथाकारिताको आधारशिला बनाएको पाइन्छ(सुवेदी, २०५२ : १८) । नेपाली उपन्यास परम्परामा कोइरालाको जन्म २०२६ को सर्पदंश उपन्यासबाट भएको हो । यस उपन्यासमा अबोध बालकहरूको अचेतनमनभिन्न रहेको काम भावना केलाउनु नै प्रमुख लक्ष्य रहेको छ । यस अर्थमा उपन्यासकार कोइराला सफल छन् र बालयौन मनोविज्ञान विषयका उपन्यास लेखनमा सर्वप्रथम भएको पाइन्छ ।

तारिणीप्रसाद कोइराला कथा र उपन्यासमा जस्तै महाकाव्य, कविताको क्षेत्रमा पनि आधुनिक प्रवाहमा बगेको पाइन्छ । मोरङ जिल्लाको बयरवन गाउँमा काठको ठेकेदार भएर बस्दा नैनी नामको पैनी (कुलो) को संस्करण गरेर नैनी महाकाव्य लेख्ने कवि

कोइरालालाई श्री भट्ट शर्मा र नीलम्बर पन्थीबाट जेलभित्रै प्रेरणा मिलेको थियो र छन्दको ज्ञान पनि त्यसैबेला ग्रहण गरेका थिए भन्ने उनकी पत्नी रोशा कोइरालाको भनाई छ । पत्रकार तारिणीप्रसाद कोइराला प्रजातन्त्रको उदयपछि भंकार, दियालो, उज्यालो, कल्पना, आँधी, हुरी र चेतनाका सशक्त र प्रवीण सम्पादनका रूपमा पनि देखापरेका छन् । पत्रिका सम्पादनका आधारमा मात्रै पनि कोइरालाले आफ्ना अपरिहार्य व्यक्तित्वको प्रतिष्ठापन गरेको बुझिन्छ भने आफ्ना अनेकौँ सिर्जनाहरूले उनको व्यक्तित्वलाई बढि सबल र सफल बनाएको देखिन्छ (सुवेदी, २०५२ : २५-३५) ।

पारिवारिक वातावरण नै तारिणीप्रसादकोइरालाको निमित्त असल पाठशाला थियो । भारतीय विद्वान्हरू प्रेमन्द्र, शरदचन्द्र, र शान्तिप्रिय दिवेदीको प्रभाव र प्रेरणामा आफूलाई दौडाउने मौका पाएका थिए र फणिश्वरनाथ, रेणुता उनका सहपाठी सहकर्मी र सहधर्मी नै मानिएका छन् । त्यसैले तारिणीप्रसाद कोइरालालाई प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका सजग प्रहरी, ख्याती प्राप्त पत्रकार, मनोवैज्ञानिक कथाकार एवम् उपन्यास शिल्पी र अत्याधुनिक काव्यकारका रूपमा चिन्न र चिनाउन सकिन्छ । नेपाली साहित्य तथा राजनीति क्षेत्रले उनलाई र उनको महत्त्वपूर्ण योगदानलाई विर्सन सक्दैन ।

२.४. साहित्य लेखनको यात्रा

तारिणीप्रसाद कोइराला सानै उमेरदेखि ज्यादै सरिक र सहज हार्दिकता भएका र नाचन, गाउन, स्वतन्त्र विचारहरू व्यक्त गर्न अनि साहित्यप्रति रुची राख्ने व्यक्तिका रूपमा देखा पर्दछन् । यसै कारण उनले १९ औं वसन्त पार गर्दा नगर्दै वि.सं. १९९६ को शारदा पत्रिकामा प्रकाशित 'आमाको हृदय' भन्ने कथाबाट साहित्य लेखन आरम्भ गरेका छन् । त्यपछि साहित्यक कृतिको प्रकाशनको चरणमा प्रवेश गर्न भने उनी २०२६ सालमा मात्र सफल भएको देखिन्छ । साहित्य क्षेत्रमा १९ वर्षको उमेरदेखि लागिपरेका कोइरालाको लेखन कार्यले नेपाली साहित्यलाई महाकाव्य, उपन्यास, कथा सङ्ग्रह, कविता, गीत र विभिन्न फुटकर रचना प्रदान गरेका छन् ।

रचनाका आयामका दृष्टिले तारिणीप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

१) पहिलो चरण (वि.सं. १९९६ - वि.सं. २०१६ सम्म)

२) द्वितीय चरण (वि.सं. २०१७ - वि.सं. २०३१ सम्म)

१) पहिलो चरण (वि.सं. १९९६ - वि.सं. २०१६ सम्म)

साहित्ययात्राको पहिलो चरण तारिणीप्रसाद कोइरालाको लघु आयामका रचनाहरूको कालखण्ड हो । सर्वप्रथम शारदा पत्रिकासित सम्बद्ध भई कथा लेखनको यात्रा आरम्भ गर्ने कोइरालाले भण्डै दुई दर्जन कथाहरू प्रकाशित गरेका छन् । नेपाली कथा साहित्य जगत्मा उदाएका तारिणीप्रसाद कोइरालाले थोरै मात्र कथा लेखेर पनि आधुनिक नेपाली कथा साहित्यको इतिहासमा सफल कथाशिल्पीका रूपमा चिनिएका छन् । उनका प्रारम्भका कथाहरू मोरी, भूल, नर्मदाको कुकुर, पशुपति बाजेकी स्वास्नी, पाप, मारिन र शराबी, हिम्मत आदि शारदा पत्रिकामा विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका छन् । यसरी नै मुकुट, धरती, प्रगति, भङ्कार, रूपरेखा आदि पत्रपत्रिकाहरूमा पनि प्रकाशित भएका कथाहरू डाँकुको हमला, एकदिन राती फेला परेको डायरी, सन्चित ज्वालामुखी बाटो, वासनाको मुहान, नाङ्गो खुकुरी, मृत्युपछिको रोमान्स, रगतको बाटो, सौताको छोरो, चिष्टी, दृष्टिकोण आदि हुन् (गैरे, २०४९ : २७) ।

तारिणीप्रसाद कोइरालाका यस चरणका कथाहरूमा निम्न वर्गीय नेपाली जनजीवनको समस्याहरूतथा युगीन प्रवृत्ति, विविध परिस्थितिमा अल्झेको पात्रको मनस्थिति वा सूक्ष्म मनोवैज्ञानिक विश्लेषणको राम्रो प्रस्तुति पाइन्छ । अलौकिकता, अतिरन्जनात्मकता जस्ता मध्ययुगीन प्रवृत्तिका विपरित समाजको वस्तु यथार्थको प्रस्तुति छोटो तर आङ्गिक दृष्टिले पूर्ण कथानक देशकाल वातावरणको समुचित संयोजन थोरै मात्र चरित्र तथा सरल नेपाली भाषाका प्रयोगले तारिणीप्रसादका कथाहरू सिंगारिएका छन् (गैरे, २०४९ : २८) ।

यस चरणमा तारिणीप्रसाद कोइरालाको स्रष्टा व्यक्तित्वले सृजना क्षेत्रमा फुट्कर कविताहरूको पनि रचना गरेको देखिन्छ । उनका कविताहरू पत्थर, यो मशानमा, हार मेरो जित तेरो, भुलेकी तारिके, निम्ता, यो दशै, पवनले फूललाई, पद-चाप आदि कविताहरूशारदा, भङ्कार, प्रगति मुकुट, रूपरेखा आदि पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका

छन् । उनका कविताहरू थोरै मात्र प्रकाशित भए तापनि ती कविताहरूमा शिष्ट श्रृङ्गारिक भावनाले ओतप्रोत मात्र होइन पर्याप्त प्रतीकात्मकता, कलात्मक र कवित्वले सिंगारिएका छन् तर पनि तारिणीप्रसाद कोइरालाले कविताका क्षेत्रमा त्यति उच्च सफलता पाएनन् (गैरे, २०४९ : २२) । तारिणीप्रसाद कोइरालाले वि.सं. २००७ सालको मुक्ति सङ्ग्रामका बेला विराटनगर युद्धभूमि मै रेडियो प्रसारण केन्द्रको आफै स्थापना गरेर क्रान्तिका गीतहरू रचना गर्दै प्रसारण गरेर गीत रचनामा लागेको देखिन्छ। यसरी यस काल खण्डमा उनले फुटकर रचनाहरूलाई बढी महत्त्व दिएका छन् ।

२) द्वितीय चरण (वि.सं. २०१७ - २०३१ सम्म)

साहित्य यात्राको द्वितीय चरण तारिणीप्रसाद कोइरालाको बृहत आयामका रचनाहरूको कालखण्ड हो । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले थोरै लेखेर पनि यस चरणमा तारिणीप्रसाद कोइरालाको साहित्यक उर्वरता प्रस्टिएको देखिन्छ । नेपाली उपन्यासको छुट्टै आयाम थप्ने यी उपन्यासकारका सबै उपन्यासहरू २०१७ सालमा सुरु भई २०२३ सालमा समाप्त भएका र कारावास जीवनमा लेखिएका देखिन्छन् (सुवेदी, २०५५ : २२) । थोरै मात्र उपन्यास लेखेर पनि उपन्यासको इतिहासमा आफ्नो नाम सफलताका साथ दर्ता गराउन सक्ने तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंश (२०२६), फालिएको सामान (२०४२) र अग्निवाटिका (२०६८) गरी जम्मा तीन उपन्यास प्रकाशित छन् । आधुनिक नेपाली उपन्यास साहित्यको विकासक्रममा फ्रायडीय मनोविज्ञानको झल्को गराउँदै लेखिएको तारिणीप्रसाद कोइरालाको सर्पदंशमा बाल्यकालीन यौन प्रकृतिको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । तारिणीप्रसाद कोइरालाको अर्को उपन्यास फालिएको सामान एक पारिवारिकविचको यौन स्थिति र पारिवारिक सम्बन्धका बारेमा लेखिएको छ । वि.सं. २०१७ सालदेखि २०२३ सालसम्मको जेलजीवनमा लेखेका र केही त्यस अघिपछि लेखेका कथाहरू सङ्कलित रातो स्वेटर (२०३८) कथा संग्रह पनि तारिणीप्रसाद कोइरालाको यसै चरणको उत्कृष्ट कृति हो । अग्निवाटिका नामक अर्को कृति कोइरालाको निधन भएको धेरै पछि प्रकाशित भएको छ । यसले पनि कोइरालाको परम्परागत यौन मनोवैज्ञानिक धारालाई नै मूल विषय बनाएको छ । तारिणीप्रसाद कोइरालाको निधन पश्चात् प्रकाशित कृति नैनी (२०५६) महाकाव्यको भूमिकामा प्रकाशकले २०२६ तिर लेखिएको अनुमान

गरेका छन् भने अपुरो भएका कारणले पछि प्रकाशित गरिएको उल्लेख छ । तारिणीप्रसाद कोइरालाको यस चरणमा बृहत आयामका कृतिहरूका नै प्रमुख भूमिका रहेको देखिन्छ । यो चरण नै उनको परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले उर्वर काल हो ।

२.५. निष्कर्ष

तारिणीप्रसाद कोइराला साहित्यकार, पत्रकार, अनुवादक, सम्पादक साथै सफल राजनीतिज्ञ पनि थिए । उनको साहित्य यात्रा वि.सं. १९९६ सालदेखि सुरु भएको देखिन्छ । तारिणीप्रसाद कोइरालाको साहित्य यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरी हेर्दा पहिलो चरण आयामका दृष्टिले लघु आयामको रहेको छ भने द्वितीय चरण बृहत आयामको रहेको छ । पहिलो चरणमा तारिणीप्रसाद कोइरालाले फुटकर रचनाहरूमा बढी जोड दिएको देखिन्छ भने द्वितीय चरणमा कथा सङ्ग्रह, महाकाव्य र उपन्यास रचना गरेका छन् । २०१७ सालसम्मको जेलजीवनमा लेखिएका केही र पछि लेखिएका कथा, कविता र उपन्यास पछि गएर मात्र प्रकाशित भएका छन् । २०२६ सालमा प्रकाशित सर्पदंश उपन्यास नै उनको पहिलो प्रकाशित कृति हो । अरू प्रकाशित कृतिहरूमा रातो स्वेटर (२०३८), कथा सङ्ग्रह फालिएको सामान (२०४२), नैनी (२०५६), महाकाव्य र अग्नीवाटिका (२०६८) उपन्यास हुन् । तारिणीप्रसाद कोइरालाका प्रकाशित तथा अप्रकाशित कृतिहरूको संरक्षण उनकै छोरा-बुहारी ज्योतिप्रसाद कोइराला तथा इन्दिरा बस्नेत (कोइराला) द्वारा संरक्षण भएको पाइन्छ । तारिणीप्रसाद कोइरालाको बाँकी कृतिहरू पनि उनको मृत्युपश्चात छोरा बुहारीले नै प्रकाशनमा ल्याएका कारण अब नेपाली साहित्य जगत्लाई फराकिलो बनाउनमा ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

फ्रायडीय मनोविश्लेषणका आधारमा 'फालिएको सामान' उपन्यासको विश्लेषण

३.१.विषयप्रवेश

फ्रायडीय मनोविश्लेषणका आधारमा तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण गर्नु नै यस तेस्रो अनुच्छेदको भूमिका रहेको छ । यस परिच्छेदमा सिगमन्ड फ्रायडका सिद्धान्तहरू जसमा - मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनको सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त, मनोरचनाको सिद्धान्त आदिलाई समेटिएको छ । यिनै सिद्धान्तहरूको आधारमा फालिएको सामान उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ फ्रायडको सिद्धान्त

मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त आधुनिक मनोविज्ञानको क्षेत्रमा देखापरेको सर्वाधिक चर्चित र प्रभावकारी मान्यता हो । यस सिद्धान्तका प्रवर्तक सिगमन्ड फ्रायड (सन् १८५६-१९३९) हुन् । इस्वी १९ औं शताब्दीको अन्त्यतिरबाट थालिई बीसौं शताब्दीको सुरुका दशकहरूमा विकास र विस्तार पाएको यो सिद्धान्त वैज्ञानिक अनुसन्धान एवम् अध्ययनमा आधारित छ । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रारम्भ मानसिक रोगीहरूको उपचारबाट भएको हो । विभिन्न प्रकारका मानसिक विकृतिहरूको उत्पत्तिको कारण र त्यसको स्थायी उपचारको खोजी गर्ने क्रममा यसले नवीनतम् सैद्धान्तिक व्याख्या एवम् उपचार पद्धतिको स्वरूप प्राप्त गरेको हो । यस सिद्धान्तको विकास एकैचोटी नभई क्रमिक रूपमा भएको हो । यौटा लामो सिलसिलामा रहेर यसले आफ्नो वास्तविक स्वरूप प्राप्त गरेको हुनाले यसका आफ्नै पृष्ठभूमिहरू छन् (घर्ती, २०६७) ।

फ्रायडले मनोचिकित्सा पद्धतिको क्रममा अनुभव र अनुभूतिका आधारमा केही लेख निबन्ध र कृतिहरूको प्रकाशन गरे । उनले यस्ता लेख रचनाहरू केही सहलेखनका रूपमा

र केही स्वतन्त्र लेखनका रूपमा प्रकाशित गरेका छन् । मानसिक असन्तुलन भएका व्यक्तिहरूको उपचारका क्रममा आफूले गरेका तथा अनुभूतिहरूको आधारमा उनले दिएका नयाँ सिद्धान्तहरूबाट अन्य मनोविश्लेषणहरूले पनि प्रशस्त प्रभाव ग्रहण गरे । फ्रायडपछिका चर्चित अल्फ्रेड एडलर (१८७०-१९३७) र कार्ल गुस्ताभयुङ्ग (१८७५-१९६१) फ्रायडबाट प्रभावित भई फ्रायडको सानिध्यमा पुगेका हुन् भने अन्य कतिपय मनोविश्लेषकहरूले यिनीबाटै प्रभावित भएर यस क्षेत्रमा लागेका तथा यसै क्षेत्रलाई अगाडि बढाउनाका साथै फ्रायडका कतिपय सिद्धान्तको खण्डन तथा संशोधन गर्ने काम गरेका छन् ।

विश्व इतिहास, संस्कृति र सम्प्रदायमा नै प्रभाव पार्न सफल भएको मनोविज्ञानबाट साहित्य क्षेत्र अत्यन्तै प्रभावित भएको छ । साहित्यले व्यक्तिलाई पार्ने प्रभावका विषयमा ईसापूर्वदेखि नै चर्चा हुँदै आएको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा प्लेटोको साहित्य सम्बन्धी दैवी प्रेरणा, आवेगको भरण-पोषण, मानवलाई प्रभावित पार्न सक्ने सामर्थ्य जस्ता चर्चाहरू, अरिस्टोटलको साहित्य सम्बन्धी मान्यता, विशेषतः विरेचना सिद्धान्त अनि होरेसको आनन्द सम्बन्धी धारणा (श्रेष्ठ, २०५४ : १९९) प्रमुख रहेका छन् । यसरी साहित्यले व्यक्तिको मनलाई पार्ने प्रभावका विषयमा चर्चा हुँदै आए पनि डा. अर्नेष्ट जेन्सले शेक्सपियरको नाटक 'ह्यामलेट' को विषेशतः नायक ह्यामलेटको मनोविश्लेषणपरक अध्ययन प्रस्तुत गरे पश्चात् (श्रेष्ठ, २०५४ : १९९) नै साहित्यका क्षेत्रमा विश्लेषणात्मक समालोचनाको थालनी भएको पाइन्छ । फ्रायडको यस मनोविश्लेषणले आफ्ना पूर्ववर्ती र उत्तरवर्ती समेत कतिपय साहित्यिक वादका व्याख्याका निम्ति मनोवैज्ञानिक-सैद्धान्तिक धरातल प्रदान गरेको छ । फ्रायड, एडलर र युङ्गको उत्प्रेरणा वा समष्टिमा फ्रायडवादको प्रभाव डी.एच.लरेन्स, बीसौं शताब्दीका टमस मन, अन्डरसन, जेम्स ज्वाइस, क्याथराइन म्यान्सफिल्ड, ग्राहम ग्रीन, टी.एस्. इलियट जस्ता अनेकौं मूर्धन्य पाश्चात्य साहित्यकारहरूमा पर्न गएको छ । फ्रायडवादी मनोदर्शनको अत्यन्त व्यापक प्रभाव यस शताब्दीमा पश्चिमी जगत् र शेष विश्वका कला साहित्य सिर्जनामा परेको पाइन्छ । विशेषतः सबै नाटक र आख्यान (कथा, उपन्यास) का पात्रविधानमा र समान्यतः विधा (कविता, नाटक आख्यान र अन्य विधा) का

अवचेतनमूलक विशृङ्खलाप्राय अनुभूति-प्रवाह तथा अगठित संरचनामा यो मनोवैज्ञानिक असर स्पष्ट देखिन्छ (त्रिपाठी, २०५८ : १७१)।

सिग्मन्ड फ्रायडले मनोविज्ञानको परम्परामा मनोविश्लेषण सम्प्रदायको विकास गरे । उनको विश्लेषणात्मक सिद्धान्त मानव मनसँग सम्बन्धित छ । मानव मनका विभिन्न तहलाई निरूपण गर्दै तिनका संवेगात्मक प्रतिक्रियाका बिचको सम्बन्ध ग्रन्थि पत्ता लगाएर त्यसको अनुक्रमिक विश्लेषण र व्यक्तिभिन्नको मानसिक जटिलता समाधान गर्न त्यसलाई फुकाउने प्रयत्न मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको मूल पक्ष रहेको देखिन्छ । यस सिद्धान्तले मानवीय प्रकृतिको आन्तरिक तहसम्म पुग्ने अर्न्तदृष्टि प्रदान गरेको छ (घर्ती, २०६७) । फ्रायडका केही सिद्धान्तहरूलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

३.२.१. मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त

फ्रायडले मूल प्रवृत्तिलाई मनोविश्लेषणको मुख्य आधारका रूपमा लिएका छन् । उनको मूल प्रवृत्तिसम्बन्धी अवधारणा तत्कालिन प्राणीशास्त्रबाट प्रेरित देखिन्छ । उन्नाइसौं शताब्दीको अन्ततिर मूल प्रवृत्तिका आधारमा प्राणीहरूको व्यवहार तथा क्रियाकलापको व्याख्या गर्ने एउटा लहर नै चलेको थियो । फ्रायडले मूल प्रवृत्तिलाई 'ट्राइब' नाम दिएका छन् । अङ्ग्रेजीमा यसको अर्थ 'मूल प्रवृत्ति र प्रचालककाबिचको' वा 'मध्यवर्ती किसिमको' हुन्छ । यसको राम्रो अनुवाद अन्तः प्रेरणा हुन्थ्यो तर फ्रायडले 'ट्राइब' का ठाँउमा मूल प्रवृत्तिको प्रयोग गरेका हुनाले त्यही शब्दनै बढी प्रचलनमा छ । मान्छे जे जस्तो कार्य गर्दछ त्यसलाई मूल प्रवृत्तिले निर्धारित गरेको हुन्छ । हाम्रो सम्पूर्ण व्यवहारको कारण मूल प्रवृत्तिको प्रेरक शक्ति हो (ब्राउन, इ. १९४० : १५६) ।

मूल प्रवृत्तिहरू जैविक प्रक्रमका मनोवैज्ञानिक सहगामी हुन् । यिनका उत्पत्ति मनमा हुन्छ र शरीरसँग संयोजन हुन पुग्दछ । यिनीहरू शरीरमा प्रेरणा स्वरूप उत्पन्न हुन्छन् र निरन्तर शक्तिका रूपमा काम गरिरहन्छन् । मान्छे बाह्य प्रेरणाबाट बच्न सक्छ तर मूल प्रवृत्तिका शक्तिका कारण आन्तरिक प्रेरणाबाट मुक्ति पाउन सक्तैन । मूल प्रवृत्तिका स्रोत, वस्तु र लक्ष्यहरू हुन्छन् । कुनै अभावका कारण शरीरमा उत्तेजना पैदा हुनु वा आन्तरिक असन्तुलनमा बाधा पुग्नु स्रोत हो । मूल प्रवृत्तिको लक्ष्य उत्तेजना र आन्तरिक असन्तुलनलाई

हटाउनु हो । फ्रायडले दुई प्रकारका आधारभुत प्रेरक शक्ति मानेका छन् : जीवन-मूल प्रवृत्ति र मृत्यु-मूल प्रवृत्ति । उनले ग्रिसेली पुराकथालाई आधार बनाएर जीवन-मूल प्रवृत्तिलाई 'इरोस' र मृत्यु-मूल प्रवृत्तिलाई 'थनाटोस' नाम दिएका छन् । 'इरोस' जीवन तथा बुद्धिको र क्षय तथा मृत्युको सिद्धान्त हो । 'इरोस' प्रेममय र निर्माणात्मक हुन्छ भने थनाटोस घृणापूर्ण र विनाशात्मक हुन्छ (बुडवर्थ, ई. १९६५ : २७७) ।

मानव व्यवहारमा दुईवटा प्रेरक शक्तिहरू सदैव कार्यरत हुन्छन् । फ्रायडका अनुसार जीवनका मूल प्रवृत्तिबाट रचनात्मक कार्य गर्न व्यक्ति अग्रसर हुन पुग्छ भने मृत्यु मूल प्रवृत्तिद्वारा प्रेरित व्यक्ति विध्वंसात्मक कार्य गर्नमा उद्यत हुन्छ । यसरी ती दुवै प्रेरक शक्ति विरोधात्मक देखिन्छन् तापनि दुवै शक्तिहरू जीवनमा कहिल्यै पनि पूर्णतः भिन्न-भिन्न रूपमा देखिदैनन् । फ्रायडका अनुसार ध्वंसात्मक शक्ति यदि रचनात्मक शक्तिभन्दा बढी शक्तिशाली भयो भने व्यक्ति मानसिक रोगहरूद्वारा ग्रस्त हुन जान्छ । यसले उसको व्यवहार विषमयोजनासँग सम्बन्धित हुन पुग्छ । जब जीवन मूल प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित शक्ति मृत्यु मूल प्रवृत्तिभन्दा कमजोर हुन जान्छ तब व्यक्ति रचनात्मक काम गर्न र विनाशकारी काम आत्याधिक गर्न सक्तछ । वृद्धावस्थामा पनि यस्तै हुन्छ । फ्रायडका अनुसार मृत्यु तब हुन्छ जब मृत्यु मूलक प्रवृत्ति अधिक, प्रबल र जीवन मूल प्रवृत्ति अत्याधिक क्षीण हुन्छ । जीवन मूल प्रवृत्तिलाई कामशक्तिबाट शक्ति प्राप्त हुन्छ, जसले गर्दा मानिस भौतिक मानिसहरूका सम्पर्कमा आउँछ (राई, २०६९ : २१) ।

फ्रायडले जीवन मूल प्रवृत्तिलाई आत्मरक्षा वा अहम् मूल प्रवृत्ति र यौन-मूल प्रवृत्ति गरी दुई समूहमा वर्गीकरण गरेका छन् । अहम् मूल प्रवृत्तिले व्यक्तिलाई पोषण र आत्मरक्षातर्फ तथा यौन-मूल प्रवृत्तिले आन्नद र अनुराग पक्षतर्फ प्रेरित गर्दछ । फ्रायडले भोक र प्रेमबीचको भिन्नता देखाउँदै भनेका छन् :- भोकमा मूल प्रवृत्तिको लक्ष्य आत्मरक्षा र प्रेममा क्रमिक रूपले जाति उत्पादन गर्ने हुन्छ । जुन शक्तिले यौन-मूल प्रवृत्तिद्वारा प्रतिनिधित्व गर्छ त्यसलाई यौनशक्ति भनिन्छ । यौनशक्ति एक प्रकारको लालसा हो । यसलाई भोकको आवेग, शक्ति प्राप्तगर्ने इच्छा वा अहम्का यस्तै प्रवृत्तिहरूसँग तुलना गर्न सिकिन्छ । यौन मूल प्रवृत्ति अन्तर्गत सबै प्रकारका यौनिक क्रियाकलापहरू पर्दछन् ।

फ्रायडले यौन सम्बन्धी अवधारणलाई व्यापक पारी यौन विकृति र शैशविक यौनप्रवृत्तिलाई पनि यसमा समेटेका छन् ।

जीवन मूल प्रवृत्ति र मृत्यु मूल प्रवृत्तिबिचको दुई आधारभूत ध्रुवबाहेक फ्रायडले अन्य द्विध्रुवीय प्रवृत्तिहरूको पनि उल्लेख गर्दै व्यक्तिका लैङ्गिक सम्बन्धमा व्यक्तिको भूमिकाका आधारमा सक्रियता र निष्क्रियताको अवधारणा बनाएका छन् । यसमा पुरुषत्व सक्रिय हुन्छ र नारीत्व निष्क्रिय हुन्छ । हरेक पुरुषमा नारीपन र हरेक नारीमा पुरुषपन हुन्छ । फ्रायडले जीवनमुखी प्रवृत्तिले मान्छेलाई अनुभूत व्यवहार गर्न प्रेरित गर्छ भने मृत्युमुखी प्रवृत्तिले प्रतिकूल व्यवहार गर्न लगाउँछ । व्यक्ति यी दुई भावले काम गर्ने भएकाले नै प्रत्येक वस्तुप्रति विपरीत भाव (माया र घृणा) दुवै राख्ने गर्दछ । फ्रायडले यी दुई प्रवृत्तिबिच सङ्घर्ष भइरहने र कहिले एउटाले र कहिले अर्कोले विजय गर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् (भण्डारी, २०५६ : २७) ।

३.२.२. मनको सिद्धान्त

मनको सिद्धान्तलाई व्यक्तित्वको सिद्धान्त पनि भनिन्छ । फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त व्यक्तित्वको अध्ययन, अन्वेषण र विश्लेषण गर्ने विज्ञानका रूपमा प्रसिद्ध छ । 'मन' शब्दको अनेक अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । फ्रायडले मनलाई अन्तरात्मा वा स्व को अर्थमा लिई व्यक्तित्वको मूल मानेका छन् । उनका अनुसार प्रत्येक व्यक्तित्वको मूल अन्तरात्मा हो । जसबाट व्यक्तित्वको विकास सङ्गठित रूपमा हुन्छ तथा वातावरणका विभिन्न परिस्थितिहरूमा अनुकूल समायोजन गर्ने क्षमताको विकास हुन्छ । अमूर्त हुने भएकाले मनलाई देख्न सकिदैन तापनि यसका विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । फ्रायडका अनुसार मनका मुख्य दुई पक्षहरू हुन्छन्- गत्यात्मक पक्ष र आकारात्मक पक्ष । फ्रायडले मनको गत्यात्मक पक्षको अर्थ मानव व्यवहारका मूलभूत प्रेरक शक्तिको रूपमा रहेका मूल प्रवृत्तिहरूद्वारा उत्पन्न सङ्घर्षको समाधान हो भनेका छन् । उनले नै सर्वप्रथम मनोविज्ञानको क्षेत्रमा मानव-मनको गत्यात्मक पक्षलाई वैज्ञानिक पद्धति अनुरूप सविस्तार अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

व्यक्तिमनको गत्यात्मक पक्षका तीन भाग इदम्, अहम् र पराहम् हुन् । मानिसभित्रको अचेतन मनोवृत्ति इदम् हो । यो चेतनातीत हुन्छ र विचारविवेकदेखि पर रहन्छ । फ्रायडले इदमलाई मन-संरचनाको सिद्धान्तमा अधिक महत्त्व दिएका छन् । उनले यसलाई मूल प्रवृत्तिको केन्द्र रसम्पूर्ण मनोजैविक शक्तिको स्रोत मानेका छन् । यो आनन्द सिद्धान्तद्वारा सञ्चालित हुने हुँदा समय र वास्तविकतासँग यसलाई वास्ता रहँदैन । यसको जैविक रूपसँग मात्र सम्बन्ध रहन्छ । यो मानिसमा अन्तरनिहित पशुवृत्ति वा आदिम प्रवृत्तिहरूको भण्डारहो । यसमा केवल अभुक्त इच्छा र काम-कुण्ठाको सङ्ग्रह रहने हुनाले मानव-जीवनमा यसको बढी प्रभाव पर्न गयो भने उसको व्यवहार पशुको जस्तो हुन थाल्छ । मानिसका सामाजिक भौतिक प्रभावबाट दमित इच्छाहरू जब अचेतनमा जम्मा हुन्छन् अनि तिनले वासनात्मक रूप लिन्छन् । दमित इच्छाहरूको यही वासनात्मक स्वरूपलाई फ्रायडले कामशक्ति भनेका छन् (राई, २०६९ : २२) ।

फ्रायडले कामशक्तिलाई नै मूलभूत रूपमा जीवन-शक्तिको मुख्य रूपमा आधार स्वीकार्दै इदमको अस्तित्व वासनात्मक वृत्तिको मूर्त रूप अचेतनवृत्तिसँग हुन्छ भन्छन् । फ्रायडको विश्लेषणमा इदमको अस्तित्व इच्छाहरूको जननी हो र यसको उत्पत्ति बालकको जन्मसँगै हुन्छ । इदम् नै मनोजैविक शक्तिहरूको मूल मानिन्छ । यसलाई समय, स्थान, उचित-अनुचितको केही ज्ञान हुँदैन । किनभने यसले आनन्द-सिद्धान्तलाई मान्दछ, जसले गर्दा यसको मुख्य उद्देश्य केवल आनन्द प्राप्त गर्नु हो । फ्रायडका अनुसार बालक सर्वप्रथम पूर्णतः इदम् हुन्छ, तर जब उसका इच्छाहरू पूरा हुन सक्तैनन्, तब यसमा एक प्रकारको निराशा उत्पन्न हुन्छ, त्यही निराशाका कारणले उसमा चेतना आउँछ ।

गात्यात्मक पक्षको दोस्रो तह हो 'अहम्' । इदमको नियन्त्रक वृत्तिको रूपमा कार्यरत मानिसको चेतन मनोवृत्तिको नाम 'अहम्' हो । यसलाई वास्तविकता सिद्धान्तले परिचालित गर्छ । फ्रायडले अहमको व्याख्या स्वचेतन बुद्धिका रूपमा गरेका छन् । अहम् त्यो एक मात्र साधन हो, जसले बाह्य वातावरणका साथ सर्म्पक स्थापित गर्दछ । यसको उत्पत्ति पनि बाह्य वातावरणको कारणले हुन्छ । यसका विषय-सामाग्री पनि बाह्य जगत्का ज्ञानलाई एकत्रित गर्नु हो । किन भने यसले व्यक्तिलाई बाह्य वातावरणको खतराको सङ्केत मात्र गर्दैन, त्यसबाट रक्षा पनि गर्दछ । अहमको मुख्य रूपले गहिरो सम्बन्ध

वास्तविकता एवम् वातावरणसंग हुन्छ, र वास्तविकताकै माध्यमबाट व्यवहारको नियन्त्रण हुन्छ । यसरीअहमले इदम्का इच्छाहरू र वास्तविकताकासाथ तालमेल गराएर सामञ्जस्य कायम गराउने भएकाले यसलाई मनको मुख्य शासकको रूपमा विश्लेषण गरिन्छ ।

अहम् चेतन एवम् अचेतन दुवै हुन्छ, जसले गर्दा एकातिर इदम्का इच्छाहरूका सम्बन्धमा जानकारी राख्दछ भने अर्कातिर चेतन भएको कारणले उसको वास्तविक रूपको जानकारी समेत राख्न पुग्दछ । यसले अभियोजकका रूपमा काम गर्ने हुनाले एकातिर जीवनका इच्छालाई सम्भन्ध, जसका परिणामलाई गम्भिरताका साथ सोचछ र अर्कातिर ती इच्छाको वास्तविक समय र स्थानमाथि ध्यान दिँदै अनुकूल अवस्था आउनासाथ ती इच्छाहरूको तृप्ति पनि हुन दिन्छ। इदम् र पराहम् वृत्तिका बिचमा उत्पन्न हुन गएको द्वन्द्व समन्वय ल्याउने काम समेत अहम् वृत्तिले गरेको पाइन्छ ।

मनको गत्यात्मक पक्षको तेस्रो तह हो 'पराहम्' । यो व्यक्ति मनको यस्तो अवस्था हो जहाँ व्यक्ति अत्यन्त नैतिक, आदर्श र नियमबद्ध हुन्छ । व्यक्तिको यो अवस्था अत्यन्तै यन्त्रवत् हुन्छ । पराहम् व्यक्तिलाई सामाजिकीकरणतर्फ उन्मुख गराउने प्रमुख शक्ति हो (ब्राउन, ई. १९४० : १६४) ।

व्यक्तिको नैतिक आदर्शको प्रतिनिधित्व गर्ने पराहम् वृत्तिको विकास इदम् र अहम्भन्दा पछि नै भएको पाइन्छ । वाल्यावस्थामा यसको विकास अहम्को माध्यमबाट हुन्छ । उसले पहिले आमावुबाद्वारा दिइएका उपदेशहरू असल-खराब सम्बन्धी कुरा आदिलाई अहम्का रूपमा ग्रहण गरी त्यसलाई पछि पराहम्का रूपमा लिन पुग्दछ । तसर्थ फ्रायडले पराहमलाई आदर्श अहम् भनेका छन् । यसको सभ्यता, संस्कृति, धर्म र नैतिकता आदिसंग अटुट सम्बन्ध रहन्छ । पराहम्को मुख्य काम मूल प्रवृत्तिहरूको सन्तुष्टिमा वास्तविकता नियमका आधारमाथि होइन उच्च आदर्श र प्रमाणहरूका आधारमाथि रोक लगाउनु हो । यसरी पराहमले एकातिर इदम्को कामुक र आक्रमक प्रवृत्तिमाथि रोक लगाउँछ भने अर्कातिर अहमलाई यथार्थ लक्ष्य र नैतिक लक्ष्यतिर अग्रसर गराउँछ । पराहम् वृत्तिको अभ्यासबाट व्यक्तिलाई सामाजिक आदर्शवादी मूल र आत्मीय निरीक्षणको आर्जन हुन्छ । यसको निम्ति अत्यन्त कठिन र कठोर पनि हुन्छ । यस वृत्तिको विकास अहम् र वृत्तिका

माध्यमबाट भएको मानिन्छ । तसर्थ यसलाई अहम्वृत्तिकै प्रतिफल मानिन्छ । अदर्श व्यवहारको मानक स्थापितगर्दै नितिमूलक उच्च व्यक्तित्व प्राप्तिका बाटोमा अग्रसर तुल्याउनु पराहम् वृत्तिकै कर्तव्य हो । मनोवैज्ञानिकहरूले यस वृत्तिलाई मातृ प्रणय ग्रन्थिको अनुवंश मानेका छन् (राई, २०६९ : २५) । फ्रायडले मनमा संरचनाको प्रस्तुति गर्दा प्रारम्भमा चेतन र अचेतन गरी मनका दुईस्तरको मात्र व्याख्या गरे । दमन गर्ने शक्ति जसलाई उसको सेन्सर भने र चेतन मस्तिष्कको एउटा भागलाई माने तर जब मानसिक रोगीहरूको उनले अध्ययन गर्दै गए तब उनलाई थाहा भयो कि सेन्सर र चेतन भनेको एक अर्कादेखि भिन्न रहेछन् । यही कारणले गर्दा फ्रायडले भनेका दुई स्तरका ठाउँमा तेस्रो स्तरको प्रतिपादन गरे जसलाई पराहम् भनिन्छ । यसरी फ्रायडको विश्लेषणमा पराहमलाई पछि समावेश गरेको पाइन्छ । फ्रायडले इदमलाई अनैतिक, अतितार्किक तथा शैशवावस्था स्तर माने जुन पूर्णतः अचेतन हुन्छ भने । अहमलाई चेतन मस्तिष्क भनेर व्याख्या गरे । पराहम् एउटा नयाँ स्तर हो र यसलाई उनले नैतिक मनको रूपमा व्याख्या गरे ।

फ्रायडले व्यक्तिमनको गत्यात्मक पक्ष जस्तै अकारात्मक पक्षको पनि व्यापक चर्चा गरेका छन् । उनका अनुसार व्यक्तिमनको अकारात्मक पक्षका तहहरू पनि तीनवटै निर्धारण गरेका छन् - चेतन, अवचेतन र अचेतन । इदम्, अहम् र पराहमको संघर्ष मनका चेतन, अवचेतन र अचेतनका स्तरमा हुन सक्तछ भन्ने धारणा मनोविश्लेषकहरूको पाइन्छ । जसलाई फ्रायडले पनि चेतन, अवचेतन र अचेतनलाई मनका आकारात्मक पक्षका आधारमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

चेतन वर्तमानसँग सम्बन्धित हुन्छ । यो मनको त्यो स्तर हो, जहाँ अतितका प्रायः सबै घटनावली स्मरणमा आउँछन् र भविष्यकाप्रति समेत व्यक्ति बढी सचेत हुन्छ । मनोवैज्ञानिक अर्थमा चेतन भनेको आफ्ना वा अरूका मनभित्र के-कस्ता इच्छा आकांक्षा छन् अनि के-कस्ता असन्तुष्टि र अतृप्तिहरू छन् भन्ने कुराको ज्ञान हुने मनको माथिल्लो तह हो । तापनि यो मानिसको भित्रि जीवनसँग भन्दा बहिरी जीवनसँग बढी सम्बन्धित भएको पाइन्छ (चापागाई र सुवेदी, २०५१ : २०) । मानिसको सामाजिक जीवनमा क्रियाशील र वर्तमानसँग सम्बन्धित मन नै चेतन भएकाले सामाजिक स्वीकृति र मान्यताहरूको अधीनमा रही यसले मानिसलाई काम गर्न उत्प्रेरित गर्दछ । चेतनका

सम्पूर्ण कार्यहरू हामी वा अरूलाई अवगत हुन्छ । यो तत्कालिन अनुभवहरूलाई अवलम्बन गर्दै समय र वास्तविकताप्रति तालमेल मिलाएर पूर्णतः उत्तरदायी रहन्छ । फ्रायडले मनोविश्लेषणका सन्दर्भमा चेतन मनका प्रभावको समेत अध्ययन गरेका छन् । चेतन भनेको मनको त्यो स्तर हो जुन अरू स्तरभन्दा स्पष्ट छ । यसै कारणले गर्दा मनोविज्ञानको क्षेत्रमा यसलाई चेतनाको केन्द्र पनि भन्ने गरिएको छ । व्यक्ति मनका चेतनावृत्ति मनोवैज्ञानिक कथा र उपन्यासहरूमा कथाकार एवम् उपन्यासकारहरूले आफ्ना पात्रहरूमा अन्तर्द्वन्द्व देखाउन प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

आकारात्मक पक्षको दोस्रो तह हो 'अवचेतन' । अवचेतनलाई पूर्वचेतन वा अग्रचेतन पनि भनिन्छ । यो चेतन र अचेतनका बिचको भाग हो । चेतनका साथै अवचेतन र अचेतन मानसिक अवस्थालाई पूर्णतः वैज्ञानिक रूपमा अध्ययन-विश्लेषण गरिने पृष्ठभूमि फ्रायडले नै तयार गरेको देखिन्छ । अवचेतन चेतनभन्दा केही अस्पष्ट र अचेतनभन्दा केही स्पष्ट व्यक्तिमनको चेतनस्तर भएकाले पनि यसलाई चेतन र अचेतन मानसिक वृत्तिको मध्यमाग भन्न सकिन्छ । मानव-मनको अवचेतन अवस्थिति चेतनभन्दा तल र अचेतनभन्दा माथि रहेको हुन्छ । जब चेतन अलिकति निष्क्रिय र अचेतन अलिकति सक्रिय बन्दछ, त्यस अवस्थामा अवचेतनले अस्तित्व ग्रहण गर्दछ (चापागाई र सुवेदी, २०५१ : ८६-८७) ।

चेतन स्तरका सीमावर्ती क्षेत्रमा अनेक विचार, वस्तु आदिको ज्ञान रहन्छ । जसका सम्बन्धमा व्यक्ति नजानिँदो रूपमा चेतन रहन्छ र ऊ ती वस्तुहरूको सम्बन्धमा स्पष्ट रूपले केही पनि जान्दैन । जुन उसको अचेतनमा रहेको हुन्छ । हिमशैलीको पानीमाथि निस्किएको भाग चेतन अनि पानीमूनि डुबेको भाग चाहिँ अवचेतन हो भने पानीको सतहको तलसम्म धमिलो रूपमा देखिने भाग चाहिँ अचेतन हो । यो यस्तो अवस्था हो जुन स्मरणमा पनि रहँदैन र पुरै बिसिसकेको वा सम्झनै नसकिने अवस्था पनि हुँदैन । अवचेतनलाई केही परिश्रम गरेर चेतनमा ल्याउन सकिन्छ । हामीले बिसिँएको भनेको कुरा बल गरेर सम्झ्यौँ भने त्यो अवचेतनमा रहेछ भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।

आकारात्मकको तेस्रो पक्ष भनेको अचेतन हो ।चेतन र अवचेतनभन्दा तलरहेको वा भित्री मनको अवस्था अचेतन हो । यो मनको सबैभन्दा गहिराइ अर्थात् भित्री मनमा रहन्छ । कुनै पनि विचार चेतन र अवचेतनबाट धकेलिदा ती विचारहरू अचेतनमा आश्रय लिन पुग्दछ । त्यसैले मनोविश्लेषकहरूले अचेतनलाई भण्डारघरका रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ, जहाँ सबैप्रकारका सामानहरू रहे भैं हरेक विचारहरू अचेतन रूपमा रहेका हुन्छन् । अर्थात् व्यक्ति मनमा विचार, भाव, इच्छा, कामना आदि दमित हुँदा तिनीहरू सबै अचेतनमा पुगी त्यहाँ अस्तव्यस्त अवस्थामा रहन्छन् । तिनीहरू चेतन मस्तिष्क अर्थात् मनमा आउन सक्दैनन्, तर त्यहीँबाट व्यक्तिका व्यवहारमा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । व्यक्तिका अनेक क्रियाहरू, संवेगहरू आदिको सञ्चालन अचेत मनले नै गर्दछ । उसले नै अरू चेतन र अवचेतनको अपेक्षा सर्वाधिक प्रभाव व्यक्तिका हरेक व्यवहारमा परेको पाइन्छ । फ्रायडको विश्लेषणमा अचेतन मस्तिष्कको अत्यन्तै सक्रिय स्तर हो । तसर्थ उनले अचेतनलाई अत्याधिक महत्त्व दिएर आफ्ना विश्लेषण हरेक जसो व्याख्यामा कुनै न कुनै रूपले अचेतन मस्तिष्कको प्रशस्त चर्चा गरेका छन् । फ्रायड भन्छन्- मानिसका प्रक्रम यथार्थमा अचेतन नै हुन्छ । ... मनोविश्लेषणका अनुसार मनको परिभाषा यो हो यसमा अनुभूति, विचार र इच्छाको पक्रम हुनुका साथै अचेतन विचार र अचेतन इच्छाहरू पनि हुन्छन् । ... तसर्थ मानसिक पक्रमलाई स्वीकार गर्नु संसारमा र विज्ञानको क्षेत्रमा एउटा नयाँ दिशातिर कदम बढाउनु हो (फ्रायड, ई. १९९१ : १७-१८) ।

अचेतनलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा फ्रायडले पानीमा राखेको हिउँको एउटा टुक्रासँग अचेतनलाई तुलना गरेका छन् र आफ्ना तत्सम्बन्धी विश्लेषण समेत गरेका छन् । जसरी पानीमा राखेको हिउँको टुक्राको अधिकांश भाग पानीमा डुबेको हुन्छ र त्यसलाई देख्न सकिँदैन । त्यस्तै अचेतन पनि देख्न सकिँदैन किनभने त्यो मस्तिष्कको धेरै ठूलो भाग भएर पनि अज्ञात नै रहन्छ अर्थात् लुकेको हुन्छ । अचेतन मन त्यस्तो कोठा हो जसमा दमित इच्छा, आकांक्षा र सुषुप्त वासनाहरूको भण्डार नै रहेको हुन्छ । त्यसैले चेतन मनका क्रियाकलाप देखिन्छन् र अनुभव गर्न सकिन्छ तर अचेतनमा रहेका इच्छाहरू भने व्यक्तिले अनुभव गर्न सक्तैन । यस्ता इच्छाहरू चेतनालाई छल्ल र बाहिर निस्कन तयार भएका

हुन्छन् । फ्रायडका अनुसार अचेतन क्रियाको व्यक्तिका जीवनमा धेरै ठूलो महत्त्व छ । यो एउटा सक्रिय मानसिक क्रिया हो, जसको प्रभाव मानव व्यवहारमा सर्वाधिक पर्दछ।

यसरी मन नै मनोविश्लेषणको प्रमुख आधार हो । मनको विश्लेषण भन्नु नै मनोविश्लेषण हो । मनका दुई पक्ष मध्ये गत्यात्मक पक्षका तीन तहहरू इदम्, अहम् र पराहम् हुन् । ती तहमध्ये व्यक्तिमनका कुनै एक तहको प्रबलता रहन्छ साथै आकारात्मक पक्षका तीन तह चेतन, अवचेतन, अचेतन हुन् । यी मध्ये जुन तहको व्यक्तिमा बढी प्रभाव रहन्छ त्यसको आधारमा आकारात्मक पक्षको सक्रियता व्यक्तिमा भएको देखिन्छ ।

३.२.३. मानसिकअन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त

व्यक्तिका मनामा उब्जने विभिन्न विचारहरू र ती विचारहरूको आपसी वैमनस्यताले व्यक्तिको मनमा उत्पन्न हुने द्वन्द्वलाई अन्तर्द्वन्द्व भनिन्छ । प्रत्येक मान्छेको जीवन सामान्य होस् वा असामान्य होस्, कुनै न कुनै प्रकारको अन्तर्द्वन्द्वले प्रभावित पारिरहेको हुन्छ । सबै प्रकारका विपरीत ध्रुवहरूअन्तर्द्वन्द्वका स्रोत हुन सक्छन् । फ्रायडले मूल प्रवृत्तिलाई अन्तर्द्वन्द्वको आधार मानेका छन् (भण्डारी, २०४५ : १६) ।

मानसिक सङ्घर्षको स्थिति त्यतिबेला उत्पन्न हुन्छ जुन बेला दुईभन्दा बढी परस्पर विरोधी इच्छाहरू उपस्थित हुन्छन् र ती एकैसाथ पूर्ति हुन सक्दैनन् । सामान्य व्यक्ति यस्तो परिस्थितिमा आफ्नो तार्किक शक्तिद्वारा कुनै एकलाई चुन्दछ र परिस्थितिसँग समायोजन गर्दछ । असामान्य व्यक्तिलाई निर्णय गर्न कठिन पर्दछ र समायोजनको समस्या पर्दछ । व्यक्तिको व्यक्तित्व विकासमा अन्तर्द्वन्द्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । फ्रायडका अनुसार जीवनको निर्माण सङ्घर्षमय परिस्थितिहरूको शृङ्खलाद्वारा हुन्छ (ब्राउन, ई. १९४० : १६२) । यस्ता प्रकारका मानसिक सङ्घर्षहरू चेतन र अचेतन दुवैस्तरमा हुन सक्छन् । अन्तर्द्वन्द्वको सम्बन्ध व्यक्तिको मनको गत्यात्मक पक्षसँग प्रत्यक्ष रूपमा रहेको हुन्छ । व्यक्तिका मनमा उब्जने यी विभिन्न द्वन्द्वका कारक तत्वहरू इदम्, अहम् र पराहम् नै हुन् । यी तीनै घटकहरू रुग्णवस्थामा अन्तर्द्वन्द्वले ग्रस्त हुन्छन् । परम्पर विरोधी मूल प्रवृत्तिहरूका बिचमा इदम्, अहम् र पराहम्का बीच वातावरणको वास्तविकता र इदमको इच्छाहरूका बिच सङ्घर्ष चलिरहेको हुन्छ ।

अन्तर्द्वन्द्व उत्पन्न हुने विभिन्न स्थितिहरू हुन्छन् । मानिसमा त्यस्ता विपरीत इच्छाहरूहुन्छन् जसमध्ये कुनै एकलाई पनि व्यक्तिले परित्याग गर्न चाहान्नु तर एक बाहेक अन्यलाई प्राप्त गर्न असमर्थ हुन्छ । जुन अभिगम सङ्घर्ष अन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै कुनै युवकले दुई युवतीमध्ये एकलाई रोज्नुपर्ने स्थितिमा यस प्रकारको सङ्घर्ष उत्पन्न हुन्छ । अभिगम-परिहार सङ्घर्षमा यस्ता इच्छाहरू हुन्छन् । जसमा व्यक्ति कुनै उद्देश्य पूर्ति गर्न पनि चाहन्छ र चोटपटकको डरले खेलमा भाग लिन पनि चाहँदैन । अर्को परिहार-परिहार सङ्घर्षमा व्यक्ति सामू यस्ता इच्छाहरू उपस्थित हुन्छन् कि तिनीहरूमध्ये जुन पूर्ति गर्दा पनि लाभप्रद हुँदैन, तर कुनै एकको पूर्ति गर्न बाध्य हुन्छ । जस्तै कुनै विद्यार्थीलाई कुनै दुई विषय मध्ये एउटा छाड्नुपर्दछ तर ऊ ती दुवै विषयमा कमजोर छ । यस्तो अवस्थामा उसलाई कुन विषय छाड्ने र कुन लिने भन्ने मनमा द्वन्द्व चलिरहेको हुन्छ । मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको असर सधैं कष्टदायी हुन्छ । यसरी व्यक्तिको जीवनकालमा विभिन्न रूपमा अन्तर्द्वन्द्व सक्रिय रहन्छ ।

सामान्य स्वस्थ व्यक्तिमा अन्तर्द्वन्द्वको मात्रा मानसिक रोगीका अपेक्षामा धेरै कम हुन्छ (रेग्मी, २०५३ : ३) । फ्रायडले यथार्थ मनस्तापी र नैतिक दुश्चिन्तनको चर्चा गरेका छन् । यथार्थ दुश्चिन्ता बाह्य यथार्थसँग सम्बन्धित हुन्छ । आर्थिक सङ्कट, दैनिक क्रियाकलापमा अवरोध आदि कारणले व्यक्तिको अहम् अत्यन्त दुश्चिन्तामा पर्न जान्छ जसलाई यथार्थ दुश्चिन्ता भनिन्छ । यो व्यक्तिको भौतिक पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । व्यक्तिमा यस्तो द्वन्द्व सामाजिक तथा बाह्य परिवेशद्वारा निर्मित हुन्छ ।

३.२.४. मनोरचनाको सिद्धान्त

मानोरचनाको सिद्धान्त व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित मानसिक एकाइ हो । यो व्यक्तिको अहम्को रक्षासँग सम्बन्धित हुन्छ । अहम्, पराहम् र इदम् बिच हुने चेतन वा अचेतन स्तरको सङ्घर्षलाई विभिन्न प्रक्रियाद्वारा लाभकारी ढङ्गमा समाधान गर्ने कार्य हो मनोरचना । मनोरचना विविध प्रकारका चेतन तथा अचेतन प्रक्रियाहरू हुन् जसद्वारा आन्तरिक सङ्घर्षको निराकरण वा न्युनिकरण हुन्छ (ब्राउन, ई. १९४० : १६८) । मनोरचनाले विपरीत प्रेरकहरू अथवा इदम् र पराहम्बीच उत्पन्न मानसिक सङ्घर्ष

हटाउन अहमलाई सहयोग गर्दछ । मानसिक सङ्घर्षबाट उत्पन्न नैराश्य, अन्तर्द्वन्द्व, चिन्ता आदिबाट बच्न र असमान परिस्थितिमा समायोजन कायम गर्न मनोरचनाको उल्लेखनीय भूमिक रहने हुनाले यसलाई रक्षायुक्ति तथा अहम् प्रतिरक्षारचना पनि भनिन्छ ।

मनोरचनाको सिद्धान्त व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित मानसिक एकाइ भएकाले यो व्यक्तिको अहम्को रक्षासँग सम्बन्धित हुन्छ । व्यक्तिमा अन्तर्द्वन्द्वको स्थिति सिर्जना भएको अवस्थामा उसको अहम् विचलित हुन पुग्दछ र त्यो व्यक्तिको स्व-अतित्वको रक्षात्मक निर्णय लिन पुग्दछ । जसले व्यक्तिको अस्तित्वको रक्षा हुन्छ त्यसलाई नै मनोरचनाको अथवा अहम्-प्रतिरक्षा रचनाको सिद्धान्त भनिन्छ । यसप्रकार गरिने अहम् प्रतिरक्षाले केही समयका लागि व्यक्तिलाई आराम पुऱ्याए तापनि यो दिर्घकालीन हुँदैन ।

गत्यात्मक मनोरचनाका इदम्, अहम् र पराहम्मा अन्तर्द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ तब व्यक्तिले आफ्नो स्व-अस्तित्व रक्षा हुने तरिकाले एउटा निर्णय लिनुपर्छ र त्यो निर्णय नै मनोरचनाको माध्यम हो । व्यक्तिले यस्तो परिस्थितिमा कुनै निर्णय लिन नसकेमा अथवा सही निर्णय लिन नसकेमा र अन्तर्द्वन्द्व अझ प्रबल हुँदै गएमा व्यक्तिले मानसिक सन्तुलन गुमाउन सक्ने खतरा हुन्छ । इदम्, अहम् र पराहम्को बिच चेतन र अचेतन स्तरको द्वन्द्वको बिच अहमलाई निर्णय लिन अत्यन्तै कठिन कार्य हो । इदम्ले एकातिर पाराहम्ले अर्कातिर वातावरणले वेग्लै निर्णय लिन बाध्य गरेको यस्तो अवस्था अत्यन्तै कठोर अवस्था हो । कतिपय यस्तो अवस्थामा इदम्, पराहम् र वातावरण तीनैलाई सन्तुष्टी प्राप्त हुने तरिकाले अहम्ले निर्णय लिनुपर्ने हुन्छ ।

फ्रायडले मूल प्रवृत्तिलाई मनोविश्लेषणको मुख्य आधारका रूपमा लिएका छन् । मूल प्रवृत्तिहरू जैविक पारक्रमका मनोवैज्ञानिक सहभागी हुन् । यिनको उत्पत्ति मनमा हुन्छ र शरीरसँग संयोजन हुन पुग्दछ । यिनीहरू शरीरमा प्रेरणास्वरूप उत्पन्न हुन्छन् र निरन्तर शक्तिका रूपमा काम गरिरहन्छन् । मान्छेले जे-जस्तो कार्य गर्दछ त्यो मूल प्रवृत्तिले नै निर्धारित गरेको हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट पारेका छन् । उनले मूल प्रवृत्तिलाई दुईवटा प्रेरक शक्तिका रूपमा लिएका छन् - जीवनमूल प्रवृत्ति र मृत्युमूल प्रवृत्ति । यिनीहरूकै आधारमा

मान्छेको जीवनचलिरहेको हुन्छ भनेर भनेका छन् । जीवनमूल प्रवृत्तिले व्यक्ति सिर्जनात्मक कार्य गर्न अघि सधैं भने मृत्यु मूलप्रवृत्तिले व्यक्ति ध्वंसात्मक कार्य गर्नमा उद्यत हुन्छ ।

फ्रायडले जीवन मूलप्रवृत्तिलाई आत्मरक्षा वा अहम् मूल प्रवृत्ति र यौन मूल प्रवृत्ति गरी दुई समूहमा वर्गीकरण गरेका छन् । अहम्ले व्यक्तिलाई पोषण र आत्मरक्षातर्फ तथा यौन-मूल प्रवृत्तिले आनन्द र अनुरागतर्फ प्रेरित गर्दछ भन्ने कुरा फ्रायडले आफ्ना सिद्धान्तहरूमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रत्येक व्यक्तिमा मूल प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित मानसिक शक्तिको मात्रा निश्चित हुन्छ जसले आवश्यका अनुसार जीवनशक्ति र मरणशक्तिको रूप धारण गर्दछ । व्यक्तिले यस्ता शक्तिहरू आफूसँग सम्बद्ध गरेर स्वयम्सँग प्रेम र घृणा गर्न थाल्दछ अथवा अन्य व्यक्ति वा वस्तुसँग सम्बद्ध गरेर तिनीहरूसँग प्रेम वा घृणा गर्न थाल्दछ भन्ने कुरा फ्रायडले उल्लेख गरेका छन् ।

फ्रायडले आफ्नो मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तहरूको चर्चा गर्ने क्रममा मनलाई प्रमुख आधार मानी त्यसै मनको माध्यमबाट मान्छेका विभिन्न इच्छाहरू, दमनभित्र कुण्ठित बनेर रहेको दमित इच्छा, चाहनाहरूको वर्णन, व्याख्या गरेका छन् । त्यस्ता दमित चाहानाहरू अचेतनमा रहेर सपनाको माध्यमबाट प्रस्तुत हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । ती सपनामा मान्छेका दमित चाहानाहरू प्रतीक बनेर देखिन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । दुई परस्पर विरोधी इच्छाहरूको अवस्थिति जसमा एकले आफ्नो परितोषका लागि अर्काको परितोषमा बाधा पुऱ्याउँछन् । असामान्य व्यक्तिमा निर्णय गर्न कठिन पर्दछ भन्ने कुरा पनि उल्लेख छ । दुई तत्वको द्वन्द्वमा कुनलाई रोज्नेर कुनलाई फाल्ने भन्ने कुरामा अन्तर्द्वन्द्व चर्किरहेको हुन्छ भनेर अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्तमा फ्रायडले उल्लेख गरेका छन् ।

फ्रायडले प्रत्येक व्यक्तिमा परस्पर विरोधी प्रवृत्तिहरू हुन्छन् र तिनीले सधैं सङ्घर्षका परिस्थितिहरू सिर्जना भइरहन्छन् । सङ्घर्षमय परिस्थितिहरूका साथ अनुभूत समायोजन गर्न व्यक्तिको मनको गयात्मक रूपले परिवर्तन भएरहन्छ । यी परिस्थितिहरूसँग अनुभूत समायोजन स्थापित गरी सङ्घर्ष समाधान गर्न व्यक्तिको मन गतिशील भइरहने हुनाले यसलाई मनको इदम्, अहम् र परामहम्को पक्ष जसबाट मनको सबै इच्छा, चाहना पूरा

गराउन सक्षम साथै मनको अर्को पक्ष चेतन, अचेतन र अवचेतनमा रहने इच्छाहरूको परिपूर्तिका निमित्त यी पक्षहरूको बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

इदम् सबै प्रकारका इच्छाहरूको जननी भएकाले कामशक्तिसँग सम्बन्धित कुराहरू र तत्कालै त्यसको परिपूर्तिका चाहना पर्दछन् । यसले आनन्द र सुखको मात्र अपेक्षा राख्ने गर्दछ । अहम् जसलाई फ्रायडले मन वा चेतन वृत्ति भनेर भनेका छन् । यसले व्यक्तिका मूल प्रवृत्तिहरू र समाज तथा भौतिक यथार्थसँग सामञ्जस्य राखेर बढीभन्दा बढी सन्तुष्टि दिलाउने प्रयत्न गर्दछ । अहम् आंशिक रूपमा चेतन र अचेतन दुवै हुन्छ । इदम् र पराहम्बिच सन्तुलन राख्ने काम पनि यसले नै गर्दछ । पराहम् व्यक्तिलाई सामाजिकीकरणतर्फ उन्मुख गराउने वृत्ति हो । यसमा समाज तथा संस्कृतिको छाप परेको हुन्छ ।

३.३ 'फालिएको सामान' उपन्यासमा फ्रायडीय मनोविश्लेषणको प्रयोग

फालिएको सामान उपन्यासमा फ्रायडीय मनोविश्लेषणको प्रयोग अर्न्तगत फ्रायडको सिद्धान्तहरूमध्ये मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनको सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त र मनोरचनाको सिद्धान्तहरूलाई समेटि विश्लेषण गरिएको छ । उनको सिद्धान्तहरूको आधारमा यस उपन्यासको विश्लेषण क्रमशः निम्न शीर्षक अर्न्तगत तल उल्लेख गर्न सकिन्छ :

३.३.१ मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

फ्रायडीय सिद्धान्त अनुसार प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यासको कथावस्तुलाई विश्लेषण गर्दा उनको पहिलो सिद्धान्त मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्तका अनुसार जीवन मूल प्रवृत्ति र मृत्यू-मूल प्रवृत्तिका विषयमा वर्णन गरिएको पाइन्छ । फ्रायडले जीवन-मूल प्रवृत्तिलाई आत्मरक्षा वा अहम्-मूल प्रवृत्ति र यौन मूल प्रवृत्ति गरी दुई समूहमा वर्गीकरण गरेका छन् । अहम् मूल प्रवृत्तिले व्यक्तिलाई पोषण र आत्मरक्षा तथा यौन मूल प्रवृत्तिले आनन्द र अनुराग पक्षतर्फ प्रेरित गर्दछ । उनको यो सिद्धान्तलाई प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत उपन्यासका पात्र कुसुम अहम्-मूल प्रवृत्ति भएको पात्र

पाउँन सकिन्छ । किनभने उसले दिनेशसंग अवैध यौन सम्बन्ध राखेर आफूलाई निसन्तान बाँकी हुनबाट जोगाएकी छिन् । यसले उनको आत्मरक्षाको प्रतिनिधित्व भल्कल्छ । त्यसैगरी यौन-मूल प्रवृत्ति भएको पात्रका रूपमा केदारराजलाई पाउन सकिन्छ । किनभने ऊ यौनको भोको, रातदिन यौनक्रिडामै आफूलाई समर्पित गर्ने पात्रका रूपमा भेट्टाउन सकिन्छ (कोइराला, २०६९ : ५३, दो.सं.) ।

मृत्यु-मूल प्रवृत्ति अनुसार मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको लक्ष्य हानी पुऱ्याउने, विनाश गर्ने, मार्ने हुन्छ र यो घृणा, आक्रमणशीलता, हत्या र आत्महत्यामा प्रकट हुन्छ । फ्रायडका यस सिद्धान्त अनुसार प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यास भित्रका पात्रहरू मध्ये मुख्य पात्र कुसुम मृत्यु-मूल प्रवृत्ति भएको पात्र पाउन सकिन्छ । किनभने उसले दिनेशसंग अवैध सम्बन्धबाट यौनको प्यास मेटाउन थालेपछि उसले आफ्नै श्रीमान केदारराजलाई मार्ने योजना बनाउँछे । यसले गर्दा उपन्यासमा कुसुम एक विनाशकारी, आक्रमणशीलता, घृणा, हत्या गर्ने पात्रका रूपमा पाउन सकिन्छ (कोइराला, २०६९ : २९९, दो.सं.) ।

त्यसैगरी फ्रायडले आक्रामक तथा विनाशात्मक मूल-प्रवृत्ति : परपीडन तथा स्वपीडनको अध्ययनबाट लिएका हुन् । आक्रमणकारी इच्छाले सहज रूपमा सन्तुष्टि पाउन नसकेपछि त्यो विशेष परिस्थितिमा आन्तरिकतातर्फ मोडिन्छ र विनाशको यात्रा बढ्दछ । यस सिद्धान्तलाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गर्दा - यौवनले भरिपूर्ण कुसुमले लोकलाजका कारण नपुंसक, लठेब्रो र जँड्याहालाई पति स्वीकारेर बाँच्नुपर्दा उसमा कुण्ठा, घृणा र प्रतिशोधको भावनाले जन्म लिएको छ । “केदारको कामेच्छा जतिसुकै प्रबल भए पनि उसको शिथिल इन्द्रिय भने अशक्त नै रहन्थ्यो” (कोइराला, २०६९ : ५३, दो.सं.) भन्ने भनाइबाट उसको परिस्थितिको जानकारी मिल्दछ । केदार लोग्ने हुनुको कुनै माने नराख्ने हुनाले कुसुम भित्रभित्रै छटपटाउँछे । लोकलाजका कारण लोग्नेलाई परित्याग गर्न पनि सक्तिन र त्यससँग प्रतिशोध लिने सामर्थ्य पनि राख्दिन । केदारले आफ्नो शिथिल इन्द्रियलाई उत्तेजित पार्न कुसुमलाई अनेक अप्राकृतिक क्रिया गर्न बाध्य गराउँदा कुसुम त्यसलाई प्रतिशोधको उपयुक्त अवसर ठान्दछे । “ऊ चिमोट्न लाउँथ्यो, टोक्न लाउँथ्यो, थिच्न लाउँथ्यो, । .... ऊचाहिँ चुम्बनमा पीडा चाहन्थ्यो, पाशविक वर्ताव चाहन्थ्यो, हरेक क्रियामा तीक्ष्णमा चाहन्थ्यो । ....केदारको शरीर क्षत-विक्षत हुन्थ्यो, ठाउँठाउँबाट रगत

रसाउँथ्यो र ठाउँठाउँमा डाम पर्थे । यो देखेर कुसुमको मन अलि हलुका हुन्थ्यो । केही सन्तोष भएभँ उनलाई लाग्थ्यो” (कोइराला, २०६९ : ५३, दो.सं.) । यस क्रियावाट केदारमा स्वपीडन र कुसुमका परपीडनको प्रवृत्ति प्रबल रहेको देखिन्छ ।

३.३.२ मनको सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

मनको सिद्धान्त पनि फ्रायडको महत्वपूर्ण सिद्धान्तमध्ये एक हो । मनको सिद्धान्तलाई व्यक्तित्वको सिद्धान्त पनि भनिन्छ । फ्रायडका अनुसार मनका दुई पक्षहरू हुन्छन्- गत्यात्मक पक्ष र आकारात्मक पक्ष । गत्यात्मक पक्षका पनि तीन घटक हुन्छन् - इदम, अहम् र पराहम । मानिसभित्रको अचेतन मनोवृत्ति इदम हो । यो मानिसमा अन्तर्निहित पशुवृत्ति वा आदिम प्रवृत्तिहरूको भण्डार हो ।

यसरी केवल अभुक्त इच्छा र काम कुण्ठाको भण्डार रहने हुनाले मानव जीवनमा यसको प्रभाव बढी पर्न गयो भने उसको व्यवहार पशुको जस्तो हुन थाल्छ । यस सिद्धान्तका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा यस उपन्यासका पात्र केदारराज इदम मनोवृत्ति भएको पात्र पाउन सकिन्छ । किनभने उपन्यासमा यौन अंग नपुंसक भएपनि यौन कुण्ठाले भरिएको र कहिल्यै यौनवाट सन्तुष्ट हुन नसकेको तथा यौन क्रियामा पशुवत व्यवहार गर्न पछि नपर्ने पात्रका रूपमा उभिएको छ (कोइराला, २०६९ : ९९, दो.सं.) ।

अहमलाई मन वा चेतन अथवा बुद्धि भन्ने गरिन्छ । चेतन भएका कारण यसले वाह्य वातावरणको वास्तविकताको जानकारी राख्दछ । अहमले इदम र पराहमका बीच सन्तुलन राख्ने काम पनि गर्दछ । यसले दुवैलाई खुशी बनाएर राख्ने प्रयत्न गर्दछ । यसरी अहमका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा यस उपन्यासकी पात्र शर्मिष्ठादेवी अहम मनोवृत्ति भएको पात्र भल्कन्छ । किनभने शर्मिष्ठादेवीले आफ्नी छोरी कुसुमले निसन्तान, बाँझी भएर समाजवाट घृणित बनेकी र केदारराजवाट गर्भिणी हुन नसकेपछि परपुरुष दिनेशसँग सम्बन्ध राखेर कुसुमले समाजले बाँझी भनेर हेर्ने दृष्टिलाई बन्द गर्न पुगेकी छिन । यो कुरा शर्मिष्ठादेवीलाई छोरी बाँझी भएकी र उसले दिनेशसँग अवैध सम्बन्ध राखेकी कुरा थाहा पाए पनि चुपचाप बस्नुले पनि शर्मिष्ठादेवी सामाजिक

वातावरणको वास्तविक जानकारी राख्ने र इदम् र पराहम्का बीच सन्तुलन राख्ने पात्रका रूपमा पाउन सकिन्छ (कोइराला, २०६९ : ९७, दो.सं.) ।

पराहम्को सम्बन्ध नैतिकतासँग हुन्छ र यसले सामाजिकरणको प्रक्रियामा 'प्रमुख शक्तिको रूपमा काम गर्छ । पराहम् व्यक्तिलाई सामाजिकरणलाई उन्मुख गराउने प्रमुख शक्ति हो । यस सिद्धान्तका अनुसार प्रस्तुत उपन्यासमा सरदार पुरेन्द्रनाथ तथा शर्मिष्ठादेवीका छोरो सुरेन्द्रनाथलाई पराहम् मनोवृत्तिका रूपमा भेटाउन सकिन्छ । किनभने सुरेन्द्रनाथले आफ्नो साथीको बहिनीलाई उपचार गर्न घरमा वा आमासँग पैसा मागेर उपकार गर्न तम्सन्छ । अन्तमा उसले पैसा नपाए पनि मागेर अरुलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिको रूपमा उसलाई पाउन सकिन्छ । यसले गर्दा सुरेन्द्रनाथ एउटा सामाजिक व्यक्तिका रूपमा यस उपन्यासमा झल्कन्छ (कोइराला, २०६९ : २८, दो.सं.) ।

अचेतनका अनुसार अचेतन मन त्यस्तो कोठा हो जसमा दमीत इच्छा, आकांक्षा र सुषुप्त वासनाहरूको भण्डार नै रहेको हुन्छ । अचेतन अनन्त, अव्यवस्थित, शैशविक र आदिम प्रकारको हुन्छ । यो व्यक्तित्वको उधिलोक हो र यसलाई समाजको यथार्थ, नियम वा अधिकारसँग कुनै सरोकार हुँदैन । यसरी अचेतनलाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गर्ने हो भने यस उपन्यासमा अचेतन मनोवृत्ति भएका पात्रहरू क्रमशः कुसुम, केदार र दिनेशलाई पाउन सकिन्छ । यी तिनै जना पात्रहरू अचेतन वृत्ति भएर उपन्यासलाई सफल र सान्दर्भिक बनाउन सफल भएका छन् । अचेतनवृत्तिका सिद्धान्त अनुसार विश्लेषण गर्नु पर्दा यस उपन्यासका मुख्य पात्र केदारराज आचार्यको कार्य अचेतन मनोवृत्ति भएको पाउन सकिन्छ । किनभने ऊ कुसुमको लग्ने भएर पनि "कुसुमको दुलाहा केदारराज आचार्य आमा-बुबाको एउटै छोरो भएकाले केटाकेटी देखि नै साँच्चै पुल्पुल्याइएको हुँदा ऊ बिग्रन सकिने जति बिग्रिसकेको थियो । विवहा हुँदा उसको उमेर एक्काईस वर्षको हुँदो हो । तर टोलका यावत बदमास, गुण्डा र आवाराहरूसँगको सङ्गतले गर्दा उसले यहि उमेरमा नै भएभरको दुर्गुण बटुलिसकेको थियो । केदार आफ्ना सम्पत्तिशाली आमा बुबाबाट पुल्पुलिँदा पुल्पुलिँदै छाडा भएको छोरा कतिसम्म बिग्रन सक्दोरहेछ भन्ने कुराको ज्वलन्त नमूना थियो । टोलका छिँडी छिँडी चाहादैँ बारहमासे जुवा खेल्नु, अल्लारे केटाहरू बटुलेर बट्टाई लडाउनु, घुम्नु, लुकी लुकी रक्सी खानु, बिहानभरि परेवा उडाउनु, दिनभरी

भौतारिनु, चरित्रहीन केटीहरूसँग रात-रातभरी बस्नु, टोलका तरुनीहरू देख्यो कि अश्लील शब्द प्रयोग गर्ने इत्यादि सबै काममा पारंगत भैसकेको थियो । जिऊ पनि उस्तै भद्दा ढड्रडको अग्लो । ऊ साँढै लठेब्रो र लाटो थियो । बोलीबाट पनि लठेब्रोपन जाहेर हुने । बेकुफ खालको मानिस भएकाले उसका साथीहरू भनाउँदाहरू उसलाई ठगेर छुट्टी । तर उसको बाबुको दरबारमा पहुँच भएकाले वरिपरिकाहरू उसँग डराउँथे । अलि टाढाटाढाका टोलहरूमा भने कहिलेकाहिँ ऊ, साफसाँ चुटाई खान्थ्यो” (कोइराला, २०६९ : ४६-४७, दो.सं.) ।

केदार खल पात्रका रूपमा उभिएकाले उसका हरेक आचरण क्रियाकलाप नकारात्मक छन् । कुसुमलाई यौनक्रियामा अप्राकृतिक मैथुन गर्न लगाउने, केदार धूर्त विकृति र वासनालम्पट चरित्र हो । श्रीमति प्रति अनुदार र दुष्ट ठहरिएको केदार ससुरालमा दिनेश र कुसुमको सामीप्यता देखेर ईर्ष्या गर्दै न बरु दिनेशसँग मित्रता पो गर्न पुग्छ, यो केदारको राम्रो पक्ष हो । केदार स्वयंम लाटो र लठेब्रो बोलीको मात्र छैन ऊ बुद्धिले पनि लठेब्रो नै देखिएको छ । साथीहरूले पैसाका निमित्त दोस्ती गर्नु कहिलेकाहिँ तिनीहरूबाटै चुटाई खानु उसको बुद्धपना हो । त्यसैगरी कुसुमले दिनेशको विर्यबाट गर्भधारण गर्दा पनि उसले त्यसमाथि पनि केही चासो नदेखाउनु केदारको कमजोरी चरित्र लाटोपन हो र लाज गाल र अपमान भन्ने कुरा उसलाई थाहा नै थिएन । चुटाई, खादाँ पनि हेहेहे गरेर ढवाङ्ग पाछारिन्थ्यो र ड्वाँड्वा रुन लाग्थ्यो । नालामा मुन्टो गाडिदिँदा पनि उसलाई अपमान नहुने (कोइराला, २०६९ : ४७, दो.सं.)। यस उदाहरणबाट पनि केदार कतिसम्म चरित्रहीन व्यक्ति थियो भन्ने कुरा देखिन्छ । घरमा रूपवती अप्सारा जस्ती श्रीमती हुँदा अनि श्रीमतीले माया र ममताको वर्षा गराउँदा पनि सन्तुष्ट नभइ वेश्याहरूको कोठा चहार्ने केदारमा विकृति मानसिकता भेटिन्छ । धनी बाबूको बिग्रेको छोरा कहलिएको केदार आफ्नो चरित्रबाट हाम्रो समाजमा आवरा र बुबाको पैसामा उन्मत्त र दुष्चरित्र पुरुष पात्रको प्रतिनिधि गर्न सफल छ । यौन अङ्ग नपुंसक भए पनि यौन कुण्ठाले भरिएको केदार कहिल्यै यौनबाट सन्तुष्ट हुन सकेन, यौन नै उसको मुख्य कमजोरीका रूपमा रह्यो । केदारराजले सामाजिक मूल्यमान्यतालाई कुल्चेर जीवन व्यतित गरेको हुनाले ऊ यस उपन्यासका खलपात्र तथा अचेतन मनोवृत्ति भएको पात्रका रूपमा भल्कन्छ ।

त्यसैगरी यस उपन्यासकी मुख्य नायिका कुसुम पनि अचेतन मनोवृत्ति भएको पात्रका रूपमा उभिएकी छिन् । किनभने उपन्यसमा वर्णित घटनावृत्ति र अनुभूतिले कुसुमको एक प्रकारको बेग्लै चरित्रलाई देखाएको छ । उपन्यासमा कुसुम एकातिर अस्तित्वप्रतिको आघात, अर्कातिर अपराधबोध र दिनेशसँगको कृतार्थता अनि रतिभावको आगोमा पिल्सिएर क्षतविक्षत भएर उभिएकी छे (चापागाउँ, २०५२: ३५) । प्रजनन क्षमताको ह्रास भएको लोग्नेबाट प्रेम र रति दुवैकुरामा ठगिएकी, दविएकी र हेपिएकी कुसुमको माइत आगमनको बेलामा घट्टन पुगेका घटनाको सूक्ष्म-सूक्ष्म अनुभूतिलाई उपन्यसले व्यक्त गरेको छ ।

उपन्यास काठमाडौँको सम्भ्रान्त परिवारको आन्तरिक घटनावृत्ति भएको यस उपन्यासकी नायिका कुसुम नेपाली समाजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय नारीका रूपमा देखा पर्दिनन् । उसको विद्रोही स्वभाव र विक्षिप्त मानसिकताले कुसुमलाई असाधारण चरित्रका रूपमा उभ्याइएको छ । पहिले सरल र सुन्दर व्यवहार अनि लजालु कुसुमको चरित्र घटनाक्रमकै आधारमा परिवर्तन भएको छ । कुसुमको चरित्रलाई उपन्यासकारले घटनाक्रमका उत्कर्षमा कुसुमको चरित्र फेरिदै गएको देखाएका छन् । कुसुमको स्पष्ट चरित्रको रेखाङ्कन उपन्यासमा कतै भेटिदैन । उनको जीवनवृत्तिमा घटेका घटना र तिनकै सेरोफेरोमा कुसुमको चरित्रलाई पहिल्याउन सकिन्छ ।

त्यसैगरी उपन्यासकारले कुसुमको व्यवहारिक चरित्रलाई दिनेशका माध्यमबाट यसरी चिनाएका छन् । .....“तर कुसुम ? ओ कस्ती भिन्दै खालकी । अन्यायको विरुद्ध जमजमाएर उठ्न तैयार भएकी, अन्याय, अत्यचार र समाजको मनपर्दी नियम-आचरण तोडताड गरेर असन्तोष व्यक्त गर्ने क्षमता भएकी ।..... हार खाएर के हुन्छ र ? अन्याय र असत्यका विरुद्ध जुभदा जुभदै मर्नु पो विजय हो । यसैबाट तिरस्कृत भएर अन्यायको अगाडि न्यायको भीख माग्दै बाच्नुभन्दा अधिकारको निम्ति संघर्ष गर्दै मर्नु जीवन हो । लाग्दछ कि कुसुम संसारको यावत् अन्यायको विरुद्ध लड्न भनी बहादुरीका साथ एकलै रणभूमिमा उत्रेकी वीराङ्गना हुन्” (कोइराला, २०६९ : ४३, दो.सं.) ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यासमा आएकी कुसुम आफ्नो श्रीमानबाट गर्भवती हुन नसकेपछि उसले दिनेशसँग अवैध सम्बन्ध राख्ने र आफ्नै श्रीमानको हत्या गर्ने योजना

बनाउन पनि पछि नपर्ने खालकी अचेतन मनोवृत्तिले भरिएकी पात्रका रूपमा भेटाउन सकिन्छ ।

त्यसैगरी अर्का मुख्य पात्र तथा फालिएको सामान भै बनेका पात्र दिनेश पनि अचेतन मनोवृत्ति भएको पात्र हुन् भन्न सकिन्छ । दिनेश यस फालिएको सामान उपन्यासको प्रमुख पात्र हो । यसैको केन्द्रीयतामा उपन्यासको शीर्षक सार्थक छ । उपन्यासको प्ररम्भमा विराटनगरबाट काठमाडौं आएको दिनेशलाई यदि उपन्यासबाट अलग राखेर हेर्ने हो भने कुसुमको चारित्रिक अस्तित्व मेटिन्छ । अतः कुसुमसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्धमा नै दिनेशको चरित्र स्पष्टिन्छ । घरमा बुबाआमाले पनि फालिएको सामान भै काठमाडौं हुत्याइदिए पछि केही दिनको आत्मीयतापश्चात काठमाडौंको सुरेन्द्रनाथको परिवारबाट पनि फालिएको सामानबनि हुत्तिन पुग्छ । यसैको सेरोफेरोमा दिनेशको चरित्रलाई केलाउन सकिन्छ ।

दिनेश उपन्यासका अनुसार स्वाभिमानी र नीडर देखिन्छ, तर सौन्दर्य र यौवनका अगाडि पराप्त हुने कमजोरीका कारण ऊ आफैँमा कमजोर पात्र साबित भएको छ । उपन्यासकारले दिनेशको बाहिरी व्यक्तित्वको परिचय उपन्यासमा यसरी दिएका छन् । “..... माथिदेखि तलसम्म उसको बनोट साढेँ मिलेको छ, उभिदा ऊ ताँवामा बढ्ता छैन, कहीं केहीं अभाव छैन । देखेलाई लाग्दो हो उसको अगाडि एउटा आत्मविश्वास भएको सहासिलो युवक खडा छ- निर्भिक, निश्छल र स्पष्ट” (कोइराला, २०६९ : १६, दो.सं.) । उसको अनुहारमा कुन्नी के यस्तो कुरा छ की उसलाई देखासाथ यसका उपर भर पर्न, उसलाई पत्यार गर्न सकिन्छ - ढुक्क भएर । उसमा युवावस्थाको सम्पूर्ण निष्कपटता र वेगवान पवित्रता झल्किन्छ । यो मानिस रिसाउन सक्दो हो भन्ने कुरा उसको अनुहारको कुनै हिस्साले पनि बताउँदैन । हो, स्पष्टवादी, हक्की र कुनै सुर्ता फिक्री नलिने खालको देखिन्छ र कता कता नसाधिएको घोडा जस्तो चटपटे पनि लाग्छ । जतिसुकै एकोहोरो उसको आखाँसँग आँखा जुधाइरहे पनि त्यसमा लज्जा सङ्कोच र भाग्न खोज्ने इच्छा अलिकति पनि देखिँदैन- लुकाउनु पर्ने कुरा केही हुँदै नभए जस्तो आँखाको नानी साढेँ काला छन् र सधैँ रसिलो रहनेहुदाँ चहकिला देखिन्छन् । उसको स्वभावमा हुने छटपटि पनि आँखाबाट थाहा हुन्छ । उपन्यासकारले वर्णन गरेजस्तो दिनेशको चरित्रबाट प्रभावित

भएकी कुसुमले नै उसको थप चरित्रलाई दोहोऱ्याइदिन्छ । कुसुमको केन्द्रीयतामा फैलिएको दिनेशका चरित्र कुसुमकै अतिवादले ओइलिन्छ । दिनेशको चरित्र रोमान्टिक किसिमको छ । उसले आफ्नो व्यक्तिलाई हतियार बनाई कुसुमभन्दा पहिले पनि आफ्नै गाँउमा र बनारसमा समेत धेरै केटीहरूलाई यौन कुण्डमा होमिसकेको छ । निर्भीक र नीडर अनि अलि अलि चटपटे स्वभावको छ भन्ने कुरा कुसुमकी आमाको आफ्नो छोरासँग गरेको तुलनाबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । तर कुसुमको माइतमा माष्टरी काम थालेको दिनेश कुसुम र जुनूको सामिप्यमा आफ्नो चरित्रलाई खुलाउन पाउँदैन । आफूमा केही स्वाभिमान छ भन्ने कुरा दशैको टीकाका दिन सर्दार सुरेन्द्रनाथसँग टिका नलगाउनुले थाहा हुन्छ ।” दिनेशको नीडर चरित्र कुसुमको उदेश्यलाई सफलतामा पुऱ्याउन वचन दिएबाट थाहा हुन्छ । केदारराजलाई षड्यन्त्रमा पारी मार्ने, उदेश्यका निम्ति केदार सँग मित्रता गर्नु, कुस्ती खेल्ने भुजेलको घर गइपुग्नु केदारले भने बमोजिम रक्सी चुरोट खाईदिनुले यसको चरित्र कस्तो भन्ने कुरामा सन्देह जागे पनि भुजेलकी स्त्रीसँग यौन सम्बन्ध नराख्नुले उसमा चारित्रिक स्वच्छता छ भन्ने कुरा भल्किन्छ । सबैसँग चाँडै नै घुलमिल गरी आत्मीयता कायम गर्न सक्ने दिनेश जब कुसुमको अत्याचारलाई सहन नसकी घर छोड्न बाध्य हुन्छ, त्यतिबेला उसको चरित्रमा दुविधा देखा पर्दछ । मानसिक विक्षिप्तको शिकार भएकी कुसुमको अर्न्तमनलाई चिन्त नसक्नु, कुसुम र जुनू कसको मोहमा फसेको छ भन्ने कुरा छुट्याउन नसक्नु उसका चारित्रिक कमजोरीका पक्ष हुन् । दिनेश आफ्नो भविश्यको बेवास्ता गर्ने, परस्त्रीसँग अवैध सम्बन्ध राख्ने र अरुको कुभलो चिताउने पात्र तथा अचेतन मनोवृत्तिले भरिएको पात्रका रूपमा यस उपन्यासमा भल्किन्छ ।

३.३.३ मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा उपन्यासको पात्र कुसुममा भएको मानसिक अन्तर्द्वन्द्वलाई देखाउन सकिन्छ । कुसुम आफ्नो श्रीमान केदारबाट गर्भवती बन्न नसकेपछि दिनेशसँग यौन सम्बन्ध गाँसेर सन्तानवती बन्न पुगेकी कुसुम अन्तमाश्रीमानसँगको जीवनलाई निरन्तरता दिने कि, श्रीमानलाई मारेर प्रेमी दिनेशसँग नयाँ जीवन सुरु गर्ने भन्ने कुराको द्वन्द्व उनको मनमा परेको अवस्थालाई यस

उपन्यासमा देखाइएको छ । फ्रायडले यस सिद्धान्तमा भने जस्तो-“परिहार-परिहार सङ्घर्षमा व्यक्ति सामु यस्ता इच्छाहरू उपस्थित हुन्छन्कि तिनीहरूमध्ये जुन पुर्ति गर्दा पनि लाभ प्राप्त हुँदैन तर कुनै एकको पुर्ति गर्न बाध्य हुन्छ ।” यस भनाइलाई उपन्यासमा विश्लेषण गर्दा उपन्यासकी पात्र कुसुमले आफ्नो श्रीमान केदार र प्रेमी दिनेश दुवैमध्ये कुनै एकलाई रोजेपनि उनलाई जीवन जीउन सहजता छैन तर पनि एकलाई रोज्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिले भरिपूर्ण मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सृजना उत्पन्न हुन गएको छ । यसरी अन्तर्द्वन्द्वको अवस्था देखाइएको छ ।

३.३.४ मनोरचनासिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

मनोरचनाको सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा फ्रायडको मनोरचना सिद्धान्तमा उल्लेख भए अनुसार- “जब व्यक्तिमा अन्तर्द्वन्द्वको स्थिति सिर्जना भएको अवस्थामा उसको अहम् विचलित हुन पुग्दछर त्यो व्यक्तिको स्व-अस्तित्वको रक्षात्मक निर्णय लिन पुग्दछ । जसले व्यक्तिको अस्तित्वको रक्षा हुन्छ । यस्तो प्रतिरक्षाले केही समयको लागि आराम पुऱ्याए पनि दिर्घकालिन हुँदैन ।” यस भनाइलाई आधार मानी उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा उपन्यासकी पात्र कुसुम आफ्नो श्रीमानबाट गर्भवती बन्न सकिदैनन् र गाउँ, समाज अनि परिवारले बाँझी भनेर हेला, घृण गर्न थालेपछि विचलित हुन पुग्दछिन् । समाज र परिवारका अगाडि बाँझी हुँइन भन्ने प्रमाणित गर्न अथवा आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्न उनले दिनेशसँग यौन सम्बन्ध गाँसेर गर्भवती भई समाज र परिवारको हेर्ने घृणित नजर बन्द गर्न पुग्छिन् अर्थात् आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्न पुग्छिन्, तर उनको अबैध सम्बन्धको परिणाम दिर्घकालीन बन्न सक्दैन । यसरी फ्रायडको सिद्धान्तलाई उपन्यासमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

३.४ निष्कर्ष

सिगमन्डफ्रायडद्वारा प्रतिपादित मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त आधुनिक मनोविज्ञानको क्षेत्रमा चर्चित र प्रभावकारी मान्यता भएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तको प्रारम्भ मानसिक रोगीहरूको उपचारबाट भएको हो । पाश्चात्य साहित्यका मुर्धन्य साहित्यकारहरूमा

मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको प्रभाव बीसौं शताब्दीमो प्रारम्भदेखि नै पर्न गएको देखिन्छ । घटनाको इतिवृत्तान्तको सट्टा पात्रलाई केन्द्र बनाई तिनीहरूको चारित्रिक विशेषता, प्रवृत्ति र व्यवहारलाई अन्तर्बाह्य निरीक्षणद्वारा कार्यकारणको शृङ्खलामा आबद्ध गरी प्रस्तुत गर्नु मनोविश्लेषणात्मक उपन्यासको सैद्धान्तिक आधार आधुनिक मनोविज्ञानको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त नै हो । मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तले प्रस्तुत गरेको तथ्यहरूलाई आधार बनाएर पात्रका मनोवृत्ति र व्यवहारको चित्रण गरिएको पाइन्छ । फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्त मानवमनसँग सम्बन्धित छ । मानवमनका विभिन्न तहलाई निरूपण गर्दै तिनका संवेगात्मक प्रतिक्रियाका बीचको सम्बन्ध ग्रन्थि पत्ता लगाएर त्यसको अनुक्रमिक विश्लेषण र व्यक्तिभिन्नको मानसिक जटिलता समाधान गर्न त्यसलाई फुकाउने प्रयत्न मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तको मूल पक्ष रहेको देखिन्छ । यस सिद्धान्तले मानवीय प्रवृत्तिको आन्तरिक तहसम्म पुग्न अर्न्तर्दृष्टि प्रदान गरेको छ ।

यसरी फ्रायडले मनका विभिन्न तहहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् जुन विशेषतः मनसँग सम्बन्धित छन् । मनको चेतन, अचेतनमा रहेका कुराहरूलाई बाहिर प्रस्फुटन गराउन विभिन्न माध्यमहरूको प्रयोग गरेका छन् जुन माध्यमबाट मान्छेका मनभिन्न गुम्सिएर, कुण्ठित भएर रहेका कुराहरूलाई अचेतन मार्फत् भए पनि पुरा गराउने चेष्टा गरेका छन् ।

प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यासमा भएको कथावस्तु, पात्र, चरित्रहरू, पात्रहरूका मनोदशाहरू, मनोप्रवृत्तिहरू फ्रायडीय सिद्धान्तसँग मिल्दा जुल्दा छन् । यसरी फ्रायडीय सिद्धान्त अनुसार उपन्यासकार तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा उक्त उपन्यासमा मनोविश्लेषणात्मक भेट्टाउन सकिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

एडलरको मनोविश्लेषणका आधारमा 'फालिएको सामान' उपन्यासमा विश्लेषण

४.१ विषय प्रवेश

अल्फ्रेड एडलरको मनोविश्लेषणका आधारमा तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण गर्नु नै यस चौथो परिच्छेदको भूमिका रहेको छ । यस परिच्छेदमा एडलरका सिद्धान्तहरू जसमा - हीनता ग्रन्थि, उच्चताप्राप्तिको प्रयास, जीवनशैली र क्षतिपूर्ति आदिलाई समेटिएको छ । यिनै सिद्धान्तहरूको आधारमा फालिएको सामान उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ अल्फ्रेड एडलरको सिद्धान्त

वैयक्तिक मनोविज्ञानका जन्मदाता अल्फ्रेड एडलर हुन् । एडलर फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक सिद्धान्तबाट आकर्षित भएर फ्रायडका अनुयायीहरूको समूहमा समावेश हुन पुगेका एडलर एक प्रतिभाशाली र होनहार व्यक्ति थिए । उनी स्वयम् दृढ र स्वतन्त्र व्यक्तित्व भएकाले पछि फ्रायडसँग उनको विचारको मत भेद हुन थाल्यो । सन् १९१० तिर उनलेफ्रायडीय मान्यताभन्दा भिन्न मान्यताहरू प्रस्तुत गरे भने १९११ मा फ्रायड एडलरका सिद्धान्तबिच द्वन्द्व देखा पऱ्यो र उनी फ्रायडबाट छुट्टिए । एडलरले आफ्नो सिद्धान्तलाई 'वैयक्तिक मनोविज्ञान' नाम दिएका छन् (ब्राउन, १९४०:२५२) ।

एडलरले फ्रायडद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूमध्ये कतिपयलाई अङ्गीकार र कतिपयलाई परिहार गरेका छन् । उनले फ्रायडको नियतिवाद र व्यक्तित्वविकासको धारणालाई स्वीकार त गरेकाछन्, तर भिन्न रूपमा । फ्रायडका दमनको मनोरचना र प्रतिरोध, शैशविक कामुकता, अचेतनको महत्वलाई एडलरले अस्वीकार गरे । त्यसै गरी उनी कामवासनात्मक र आक्रामक प्रवृत्तिको साटो पुरुष सुलभ विरोधको आधारमा

प्रतिष्ठाको लागि सङ्घर्षलाई मान्दछन् (ब्राउन, १९४०:२५३) भने चेतन अचेतनमा खासै भिन्नता देख्दैनन् । एडलरले फ्रायडको आधारभूत मान्यता कामशक्ति नै जीवनको प्रमुख प्रेरक वा चालक शक्ति हो र मानसिक रोग शैशविक कामुकताको दमनको परिणाम हो भन्ने कुरा अस्वीकार गर्दै जीवनको प्रमुख प्रेरक शक्ति श्रेष्ठता र शक्तिका लागि गरिने सङ्घर्षलाई मानेका छन् (पेज, १९४७:१९८) । वास्तवमा एडलर फ्रायडबाट छुट्टिँदासम्म फ्रायडले मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको अवधारण ल्याइसकेका थिएनन् । उनले फ्रायडका अज्ञात प्रेरणा, स्वप्नव्याख्या तथा लक्षणनिर्माणका सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको छन् । एडलर सर्जनात्मक शक्तिलाई चालक मान्दछन् । उनका अनुसार वंश, वातावरण तथा सर्जनात्मक शक्तिद्वारा व्यक्तित्वको निर्धारण हुन्छ (घर्ती, २०६० : ३३-३४) ।

एडलरले वैयक्तिक मनोविज्ञानमा केही प्रमुख सम्प्रत्ययहरूको उपयोग गरेका छन् । तिनमा हीनताको भावना (आङ्गिक, सामाजिक), क्षतिपूर्ति, श्रेष्ठताको सिद्धान्त, जीवनशैली प्रमुख छन् । यी बाहेक उनको कल्पित नियतवाद, सर्जनात्मक शक्ति, आक्रामक प्रेरणा पनि उल्लेखनीय छन् ।

४.२.१ हीनता ग्रन्थि

एडलरको सिद्धान्त पर्याप्त मात्रामा शैशविक विकासमा आधारित भए पनि फ्रायडको मान्यताभन्दा भिन्न छ । मान्छेमा कुनै न कुनै हीनताको भावना रहेको हुन्छ, त्यसैबाट हीनता ग्रन्थिको जन्म हुन्छ । शिशुमा आफ्नो लिङ्गको आधारमा आङ्गिक हीनता उत्पन्न हुन्छ । उसलाई आफ्नो लिङ्ग सानो भएको वा लिङ्गको अभाव भएको अनुभूति हुनु थालेपछि यस भावनाले आङ्गिक हीनताको रूप लिन पुग्छ । यसैलाई लिङ्ग-ईर्ष्या सिद्धान्त भनिन्छ । शिशुमा आङ्गिक हीनताको अनुभूतिबाट हीनता ग्रन्थिको विकास हुन्छ । त्यही हीनताको भावनाले बच्चामा श्रेष्ठ बन्ने, बढ्ने इच्छा जागृत हुन्छ । यही ग्रन्थिका कारण बालकमा पुरुषोचित विरोधको भावना जागृत हुन्छ । हीनता ग्रन्थि विरुद्धको पुरुषोचित विरोधले इडिपस ग्रन्थिमाथि विजय पाउँछ । पुरुषसुलभ विरोध र सामाजिक यथार्थबीचको सङ्घर्षले व्यक्तित्वको विकास र विभेदीकरण हुन्छ (ब्राउन, १९४०:२५४-

२५५) । एडलरका अनुसार आक्रामकता, सक्रियता, सामार्थ्य, शक्ति, बहादुरी, स्वतन्त्रता, परपीडन आदि पुरुषसुलभ गुण हुन् (वोलम्यान, १९९५:२८७-२८८) ।

एडलरले आङ्गिक हीनताजस्तै सामाजिक हीनताको पनि व्याख्या गरेका छन् । कुनै पनि व्यक्ति समाजमा आफूसमान व्यक्तिहरूको तुलनामा उच्च स्थान प्राप्त गर्न चाहन्छ तर त्यो सधैं सम्भव हुँदैन । यस प्रकारको सामाजिक परिस्थितमा हीनताको भावना उत्पन्न हुन्छ (रस्तोगी, १९८९:१७८) ।

४.२.२ उच्चता प्राप्तिको प्रयास

मान्छे कुनचाहिँ अन्तिम लक्ष्य प्राप्तिको लागि प्रयासरत हुन्छ भन्ने मौलिक प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास एडलरले गरेका छन् । उनले सुरुमा आक्रामकतालाई व्यक्तिको अन्तिम लक्ष्य माने, त्यसपछि शक्ति प्राप्तिको इच्छालाई र अन्तमा उच्चता प्राप्तिका लागि प्रबल प्रयासलाई माने । मान्छेले उच्चता प्राप्त गर्नका लागि कस्तो प्रयास गर्दछ भन्ने उत्तरका लागि उनले हीनता ग्रन्थिको खोज गरे (सिंह तथा तिवारीइ, १९८२:२३२) ।

प्रत्येक व्यक्तिमा शैशवकालीन दुर्बलताहरूलाई जित्ने, निरन्तर उत्पन्न भइरहने हीन भावनाहरूलाई हटाउने तथा विकासात्मक प्रक्रमको प्रत्येक पदमा पूर्णता प्राप्त गर्ने आकङ्क्षा हुन्छ । एडलरले त्यसैलाई श्रेष्ठता प्राप्तिको प्रयास भनेका छन् । श्रेष्ठता प्राप्तिको प्रयास सहजता हुन्छ (रस्तोगी, १९८९:१७९) । यो आधारभूत प्रवृत्ति हो र यो हाम्रो स्वभावमा आदिम एवम् जन्मजात हुन्छ (वोलम्यान, १९९५:२८९) । मान्छेले मुख्य रूपमा सामाजिक, आर्थिक र लैङ्गिक प्रतिष्ठाको प्रयास गर्छ । सामाजिक प्रतिष्ठाका लागि व्यक्तिले विभिन्न प्रकारका सामाजिक गतिविधिमा सरिक भएर, नेतृत्व लिएर कार्य गर्दछ भने आर्थिक प्रतिष्ठाका लागि अर्थोपार्जन गर्ने प्रयास गर्छ । मान्छे अरूलाई प्रेम गर्ने र आफू अरूबाट प्रेम पाउने इच्छा गर्छ, यसैलाई लैङ्गिक प्रतिष्ठाको प्रयास भन्न सकिन्छ (ब्राउन, १९४०:२५३-२५४) ।

४.२.३ जीवनशैली

मनुष्य श्रेष्ठता प्राप्त गर्नका लागि प्रयास गर्दछ । व्यक्तिको यस प्रकारको प्रयास कस्तो हुने भन्ने कुरा यसमा विद्यमान हीनताको स्वरूपमा निर्भर रहन्छ । ऊ आफ्नो हीनतालाई नियन्त्रित गर्ने तथा सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त गर्नका लागि एक निश्चित ढङ्ग अपनाउँछ । जीवनमा अपनाइएको यही विशिष्ट ढंगलाई नै एडलरले जीवनशैली भनेका छन् (रस्तोगी, १९८९:१७९) । प्रत्येक बच्चाको पाँच वर्ष पुग्दापुग्दाको उमेरमा हीनताको भावनामाथि विजय प्राप्त गर्न तथा सामाजसँग समायोजन स्थापित गर्न एक निश्चित एवम् स्थायी जीवन शैलीको निर्माण गर्दछ । यसपछिका व्यवहार पनि यसैतर्फ लक्षित हुन्छन् (पेज, १९४७:१९९) । व्यक्तिका चेतन तथा अचेतन अनि उसका सोचाइ, अनुभव गराइ, यौन तथा सामाजिक रुचिजस्ता सबै पक्षको प्रतिनिधित्व जीवनशैलीले गर्दछ । जीवनशैलीले व्यक्तिका सम्पूर्ण व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्दछ (वोलम्यान, १९९५:२९३) ।

४.२.४ क्षतिपूर्ति

एडलरले हीनताको भावनाबाट बच्न वा कम गर्न व्यक्तिले क्षतिपूर्ति गर्दछ भन्ने मान्दछन् । व्यक्ति लक्ष्यप्राप्तितर्फ गतिशिल हुन्छ र त्यहीँ प्रकारका कार्यहरू गर्दछ । त्यस प्रकारको गतिशिलतामा व्यक्ति असफल भएमा यसमा अनेक प्रकारका हीनता ग्रन्थिको विकास हुन्छ । त्यसको क्षतिपूर्ति उच्चता ग्रन्थिले गर्दछ (वोलम्यान, १९९५:२९५) । यो क्षतिपूर्तिको प्रयास अप्रत्यक्ष रूपमा जीवनपर्यान्त चलिरहन्छ किनकि हीनताको भावना अल्प वा अधिक मात्रामा बनिरहन्छ । यस प्रकार हीनताको भावनाका कारण क्षतिपूर्तिको लागि उत्प्रेरित व्यक्तित्व निर्माण गर्दै जीवनपथमा अग्रसर हुन्छ । कहिलेकाहीं मान्छेले क्षतिपूर्ति आवश्यकताभन्दा बढी गर्दछ र उसमा मानसिक रोग उत्पन्न हुन सक्छ (रस्तोगी, १९८९:१७९) ।

एडलरले फ्रायडले उल्लेख गरेका एडम् र पराहम्लाई छोडी अहम्लाई मात्र स्वीकार गरेका छन् र त्यसलाई नै आफ्नो अध्ययनको क्षेत्र बनाएका छन् । एडलरको यस मान्यतालाई अन्ना फ्रायडले पनि सैद्धान्तिक रूपमा समर्थन गरेकी छन् । एडलरले जीवनशैलीका अतिरिक्त सामाजिक रुचि तथा क्रियाकलापको स्तरलाई पनि व्यक्तित्वलाई

प्रभावित गर्ने तत्व भनी उल्लेख गरेका छन् । एडलरले सपनालाई श्रेष्ठता प्राप्तबाट हुने तृप्तिको प्रयास मानेका छन् । (घर्ती, २०६९ : ३६)

४.३ 'फालिएको सामान' उपन्यासमा एडलरको मनोविश्लेषणको प्रयोग

फालिएको सामान उपन्यासमा एडलरको मनोविश्लेषणको प्रयोग अर्न्तगत एडलरको सिद्धान्तहरूमध्ये हीनता ग्रन्थि, उच्चता प्राप्तिको प्रयास, जीवनशैली र क्षतिपूर्तिको सिद्धान्तहरूलाईसमेटी विश्लेषण गरिएको छ । उनको सिद्धान्तहरूको आधारमा यस उपन्यासको विश्लेषण क्रमशः निम्न शीर्षक अर्न्तगत तल उल्लेख गर्न सकिन्छ :

४.३.१ हीनता ग्रन्थिको सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

हीनता ग्रन्थि मनोवृत्ति भएका पात्रहरूलाई विश्लेषण गर्नुपर्दा यस उपन्यासकी मुख्य नायिका कुसुम र मुख्य नायक दिनेश हुन् । प्रस्तुत उपन्यासमा कुसुमले आफ्नो लोग्ने केदारराज फटाहा, जड्याहा, लठेब्रो, पत्नी पीडक जस्तो आचरण भएको श्रीमान् देखेर उसलाई हीनताबोध भएको एउटी नारीको रूपमा पाउन सकिन्छ । उसले आफ्नो लोग्ने दिनेश जस्तोखाइलाग्दो व्यवहारिक होस् भन्ने चाहन्थिन् ।

त्यसैगरी दिनेश पनि हीनता ग्रन्थि भएको पात्र हो । किनभने दिनेश आफ्नो भविष्य विगारेर एउटी विवाहित महिला कुसुमको मायाजालमा परेर अन्तमा उसले कुसुमलाई आफ्नो बनाउन नसक्नु प्रस्तुत उपन्यासको शीर्षक **फालिएको सामान** अर्थात् काम नलाग्ने वस्तु भै बनेको हुनाले दिनेश पनि हीनता ग्रन्थि भएको पात्रको रूपमा देखापर्दछ(कोइराला, २०६९ : ३८५, दो.सं.) ।

४.३.२ उच्चता प्राप्तिको प्रयास सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

एडलरकै सिद्धान्त उच्चता प्राप्तिको प्रयास सिद्धान्तलाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गर्नुपर्दा यस उपन्यासका पात्र पुरेन्द्रनाथ सामाजिक प्रतिष्ठा बढाउनका लागि दिनरात मिहेनत गर्ने, आर्थिक हैसियत मजबुत बनाउन जस्तोसुकै कार्य गर्न पछि नहट्ने, धनसम्पत्तिको लोभ र खानदानी स्वाँगमा आफ्नी जेठी छोरी कुसुमको विवाह

राणाहरूको पुरोहित्याइँबाट सप्रियका रामराजा आचार्यका छोरासंग वैवाहिक सम्बन्ध गाँस्न पनि पछि नपर्ने, सधैं समाजमा प्रतिष्ठित भएर बाँच्न खोज्ने पात्रका रूपमा उनलाई पाउँन सकिन्छ । त्यसैगरी पुरेन्द्रनाथकै छोरा सुरेन्द्रनाथ पनि सामाजिक सहयोग गरी अघि बढ्ने पात्रका रूपमा उभिएको पाइन्छ । सुरेन्द्रनाथले आफ्नै साथीको बहिनीको उपचार गर्न खर्चको जोहो गर्न पछि नपर्ने सहयोगी भावना भएको पात्रका रूपमा देख्न सकिन्छ ।

४.३.३ जीवनशैली सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

जीवनशैली सिद्धान्तलाई विश्लेषण गर्नुपर्दा प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूको आ-आफ्ना जीवनशैलीलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा देखा परेका विभिन्न पात्र तथा चरित्रहरूमध्ये कुसुम, दिनेश, केदारराज, पुरेन्द्रनाथ, शर्मिष्ठादेवी आदि पात्रहरूका यस उपन्यासमा आ-आफ्नै जीवनशैली भएको पाउन सकिन्छ ।

उपन्यासको आरम्भ बनारसबाट बि.ए. पास गरेको विराटनगरवासी दिनेश कुमार उपाध्यायका मनमा परेका काठमाडौँका परिस्थितिको नकारात्मक प्रभावको कथ्यबाट भएको छ । ऊ खरदारबाट सुब्बा, सुब्बाबाट मीर सुब्बा र मीर सुब्बाबाट सरदार बनेका पुरेन्द्रनाथ अधिकारीका घरमा मास्टरको रूपमा काठमाडौँ गएको छ । उसका बा सरदार पुरेन्द्रनाथका फुपूका छोरा हुन् । तर सहोदर फुपूचाँही होइन, पर्ने फुपू मात्र । घरको आर्थिक स्थिति सामान्य रहेको र पढेलेखेको छोरो बेरोजगारी नै बस्नु परेको हुदाँ दिनेशका बाबुआमाले यसलाई काठमाडौँ पुरेन्द्रनाथका घरमा केटाकेटी पढाइदिने मास्टरका रूपमा पठाएका छन् । ऊ त्यहाँ पुरेन्द्रनाथकी कान्छी छोरी र कान्छो छोरो जुनू र मिठुलाई पढाउने मास्टरका रूपमा त्यस घरमा बसेको छ । पुरेन्द्रनाथकी जेठी छोरी कुसुम केही दिन माइत बस्न आएकी विवाहित छोरी हुन् भने जेठो छोरो सुरेन्द्र भागेर वर्मा पुगेको छ । अन्य पात्रहरूमा राधा कामदार केटीका रूपमा रअरू नोकर चाकर रहेका छन् ।

सबैलाई आदर सम्मान तथा दया, माया अनि असल व्यवहार गर्नेदिनेश जुनू र मिठुलाई पढाउने काम गर्दछ । विराटनगरको मान्छे चिया बढी रुचाउने दिनेशको कोठामा सधैं राधाले चिया ल्याइदिने गर्दछे । ऊ राधाको फकिँदो वैश देखेर पनि मख्ख पर्न थाल्दछ । उता आफूसगँ पढ्ने गरेकी अत्यन्त साधु स्वभावकी त्यति नबोल्ने तर आँखाले

गम्भीर हेराई हेरेरै आफ्नो मनका भावना व्यक्त गर्न खोज्ने जुनू राधाका माध्यमबाट दिनेशलाई चिया पठाउने गर्छे र कता-कता भित्री मनले दिनेशको व्यक्तित्वलाई रुचाएभैं गर्दछे । दिनेश पनि यस कुराको ख्याल गर्दछ । पढाएका बेला मिठु चाहिँ मास्टरकै छेउमा टाँसिएर बस्ने र जुनु भने अगाडि मास्टरको अनुहारलाई आफ्ना आँखाको तारो बनाई बस्ने गर्दछे । यसै क्रमसँग उनीहरू पढ्दै जान्छन् र दिनेश पढाउँदै जान्छ । मिठु दिनेशसँग भ्याम्मिदै जान्छ र जुनूचाँहि भन्भन् गम्भीर बन्दै जान्छे तर सधै चुप नै रहन्छे ।

पुरेन्द्रनाथ जरसाहब, लाठसाहब, करसाहब, महाराज आदि कै चाकरीमा आफूलाई व्यस्त राख्ने, उनीहरूबाट बक्सिसको अभिलाषा राख्ने, धनका भोका, कूलका अभिमानी, घरमा स्वास्नी, छोराछोरीप्रति रूखो व्यवहार गर्ने र कठोर स्वभाका हुन्छन् । उनको जेठो छोरो सुरेन्द्रले साथीको बहिनीको उपचारका लागि ७०० रूपैया माग्दा पनि उनले नानाभाँती गाली गरे तर पैसा भने दिएनन् । आखिर साथीकी बहिनी ६ वटा इन्जेक्सन किन्ने पैसा नपाएर नै मरी । यसै चोटमा सुरेन्द्र बर्मा भागेको हो(कोइराला, २०६९ : २८, दो.सं.) । बहिनी जुनू सुरेन्द्रलाई असाध्यै रुचाउँथी । उनीहरू सँगै घुम्न जान्थे । बहिनी दाजु भनेपछि हुरुक्क हुन्थी भने दाजु बहिनी भनेपछि मरिमेट्दथ्यो । दाजु बर्मा भागेपछि नै जुनू मणि हराएकी सर्प जस्ती र नून खाएको कुखुरो जस्तो भएकी छे । दिनेश त्यस घरमा आएपछि उसको दाजुको रूप देखेर हो वा अन्य केले हो उसप्रति भावुक बन्न थालेकी छे । शर्मिष्ठा पनि छोरोको अभावमा अति पीडित हुन्थिन् । उनी पनि दिनेशको रसिलो, फराकिलो र सड्लो व्यवहार देखेर उसलाई छोराकै रूपमा ममतामा राख्न थालिन् । यस परिवेशबाट यस किसिमको माया ममता पाँउदा दिनेश पनि विराटनगरको ममतालाई र काठमाडौँप्रतिको विरक्तिलाई विसर्दै र त्यस परिवारसँग भ्याम्मिदै जान थाल्दछ ।

पुरेन्द्रनाथले धनसम्पतिको लोभमा र खानदानी स्वाँगमा आफ्नी जेठी छोरी कुसुमको विवाह राणाहरूको पुरोहित्याईबाट सप्रिएका रामराजा आचार्यका छोरा हरिलठ्ठक, जँड्याहा, जुवाडे, रण्डिवाज गर्ने केदारराज आचार्यसँग गरिदिएका थिए (कोइराला, २०६९ : ४६, दो.सं.) । यस किसिमको फटाहा स्वभावको, बोल्न नजान्ने, शारीरिक बनोट पटककै नमिलेको र राक्षसको जस्तो स्वभाव भएका व्यक्तिसँग विवाह गर्न त कुसुमले रुचाएकी थिइन् न त उनकै आमा शर्मिष्ठा नै त्यसबाट खुशी थिइन् । राक्षस्नी जस्ती सासू,

डकिनीजस्ता नन्द र दानव जस्तो लोग्नेबाट अत्यन्त ठूलो सास्ती पाएकी उनी केही दिनका निमित्त माइत आएकी थिई । अनेकौ बेश्याहरूसँग गमन गर्ने लोग्नेबाट गर्भधारण हुन नसक्दा सासूले र नन्दहरूले आफूप्रति गरेको अत्याचारले पीडित बनेकी मात्र थिइन् विद्रोहिणी पनि बनेकी थिइन । कुसुम उनीहरूप्रति रोष प्रकट गर्दथी र बदला लिन चाहन्थी । ऊ आफ्नो बाबु पुरेन्द्रनाथदेखि पनि अत्यन्त क्रुद्ध बनेकी थिई र त्यस्ता मुखसँग आफ्नो विवाह गराउने मूर्ख्याइँ, घमण्डी बाबुको काली कर्तुतबाट भएको ठान्दथी ।

ऊ अत्यन्त रूपवती, बैशले उन्मत्त भएकी र सारै रसिलो तथा फरासिली पनि थिई । दिनशको छेकछन्दको बलिष्ठ शरीर देखेर ऊ लोभिदै पनि गई । एकातिर ऊ वेश्यागमनबाट रित्तिएका लोग्नेको बाघ भ्रम्ट्याइबाट असन्तुष्ट र अतृप्त थिई भने अर्कातिर आफ्नोछोरो नपुंसक समान रहेको विचारै नगरी आफूलाई मात्र बाँभी सम्भने सासूबाट क्रुद्ध पनि भएकी थिई । यसकारण ऊ दिनेशबाट गर्भधारण गरेर आफू बाँभी नभएको देखाउन पनि चाहन्थी । यसै क्रममा ऊ दिनेशको कोठामा वासनाले उन्मत्त हुँदै जान थाली र दुईचार पटकमै उसमा गर्भधारण गरेको लक्षण देखापऱ्यो (कोइराला, २०६९ : ८३, दो.सं.) । ऊ बाबुले आफूलाई विक्रि गरेको ठहराउँदै र लोग्ने तथा सासूले आफूप्रति दुर्व्यवहार गरेको र लाञ्छना लगाएको आक्रोशमा रन्थनाउँदै दिनेशको कोठामा गएको कसैले थाहा नै पाए पनि नडराउने हिम्मत राख्दथी । एउटै काठामा सुत्ने बहिनीले दिदीको चाला थाहा नपाउने त कुरै भएन, आमाले पनि यो कुरो थाहा पाइसकेकी रहिछिन् । तर उनी छोरीले भुँडी बोकेकीले गर्विली बनेकी थिइन्, किन भने आफ्नी छोरी बाँभी नभएको प्रमाणीत भएको थियो । गर्भ रहेको थाहा भएपछि वाकवाकी लाग्न थालेपछि पनि ऊ दिनेशको कोठामा गएर यौनको धीत मार्दथी ।

जब उसलाई आफू बाँभी नभएको स्पष्ट थाहा भयो तब उसले दिनेशसँग आफ्नो भुसतिघे राँगो जस्तो लोग्नेलाई मारेर आफू उन्मुक्ति हुने अवसर प्राप्तिका लागि सहायता माग्न थाल्दछे । बाग्मतीमा भेल आएको मौकामा पौडी खेलन सिकाउने निहुँले लोग्नेलाई मार्ने सल्लाह उनीहरूका बीचमा भयो । त्यसका लागि कुसुम लोग्नेका घरमा गएर अत्याचार सहँदै भए पनि सबैसँग राम्रो व्यवहार गर्ने र दिनेशले केदारसँग मित्रता गाँसेर उसलाई मित्रताको विश्वास दिलाउँदै गएर वर्षा लागेपछि पौडी खेलन सिकाईदिने निहुँले

बागमतीमा लगेर पानी खुवाएर माने सल्लाह हुन्छ (कोइराला, २०६९ : ३२८, दो.सं.) । सल्लाह अनुसार कुसुम लोग्नेका घरमा फर्केरजान्छे भने दिनेश मित्रता गाँस्ने सम्बन्धमा भट्टी, वेश्याको कोठी र जुवा खालहरूमा जान थाल्छ । कुसुम पनि लोग्नेका घरमा आफूले आफ्नै लोग्नेको भुँडी बोकेको विश्वास दिलाउँदै सासू तथा नन्दको साहानुभूति पाउन थाली । लोग्नेले आफूलाई जसरी नै लुछे पनि र चिथोरे पनि ओछ्यान भरी रक्सी छादे पनि ऊ सहन थाली, आफू जिउँदो मूर्दा जस्ती बनिरही । जे गरे पनि सहेपछि लोग्नेले प्रोत्साहन पाउनथाल्यो ।

लोग्नेको अत्याचार यसरी बढ्दै गयो जुन कुसुमलाई सहनै मुस्कल पयो । वर्षा आउन पनि निकै समय बाँकी थियो । उतापट्टि दिनेश र केदारका बीचमा मित्रताको गाँठो बलियोसँग कँसिदै थियो । दिनेश केदारकै घरमा आउन थालेको थियो । केदारले चोरेर लगेको मोतिको हार थोरै दाममा बेचन लागेको थाहा पाएर दिनेशले बढी दाम दिएर उक्त हार आफूले राख्यो । केदार भेडा र परेवा पाल्ने गर्दथ्यो । भेडा लडाउन र परेवा उडाउन यसलाई ठूलो सौख थियो । एकदिन उसले दिनेशलाई समेत घरमा ल्याएर भेडा जुधाउने र परेवा उडाउने काम गयो । दिनेश पनि यस खेलमा सहर्ष सहभागीबन्यो । परेवा विशेषज्ञ हुँ भनेर दिनेशले केदारलाई विश्वस्त पायो । दिनेशले केदारलाई आफूप्रति मोहित पार्दापादै पनि बागमतीको भेलमा होम्ने आधारशिला तयार गर्दा गर्दै पनि कुसुम लोग्नेसँग घिनाउँदै गई र वर्षाको भेल पर्खन नसक्ने भई ।

एकदिन सासू, नन्द र अरूहरू कौँसीमा बसेर मस्यौरा बनाइरहेका बेला केदार कौँसीमा चढेर परेवा उडाउन खोजिरहेको थियो । रातिको नशाले नछोडिसकेको हुनाले उसका खुट्टा काँपीरहेको थियो । ऊ लडुँलालडुँला जस्तो गर्न लागेको बेला उसको धोती मास्तिर सुर्किएर जब घिनलाग्दो कालो डल्लो देखियो तब कुसुम असाधारण मनस्तितामा पुगेर एकाएका केदारलाई धकेल्न पुगी । केदार हुत्तिएर एकैचोटी तल छापिएका ढुङ्गामा गएर पछारियो । कुसुम तल फाल हाल्दै बेहोस अवस्थामा भै पुगी । केदारको मृत्यु भयो(कोइराला, २०६९ : ३२७, दो.सं.) । तेह्र दिनको काम सिद्धिएपछि कुसुमले छोरो जन्माई । कुसुमका मनमा द्वन्द्व चर्किदै गयो । ऊ दुब्ली, पातली बन्दैगई । उसलाई सासू, ससुराले बरखी नसकिदै माइत पठाइदिए । यता माइतमा जुनूको भावुकताका दिनप्रतिदिन भन्भन्

बढी चरम् सीमामा पुगिसकेको थियो । दिनेशको हार्दिकता पनि जुनुप्रति कसिसकेको थियो । कुसुम आएपछि जुनुप्रति इर्ष्या भाव बढ्न थाल्यो । दिनेशले हरेक आश्वसन दिएपनि कुसुमको मानसिक द्वन्द्व चर्किदै गएपछि र जुनु सधै आक्रमित हुन थाले पछि जुनु आफै आएर दिनेशलाई घरबाट निस्कन र अन्तै जान आग्रह गर्न थाल्छे । पहिले केदारले बेचन लागेको र आफूले पैसा तिरेर हात पारेको कुसुमको मोतीको हार उसलाई पठाइदिएर दिनेश भोला बोकेर बाहिर निस्कियो । जुनु र शर्मिष्ठा रुदै तल बाटामा उभिएका थिए । कुसुम दिनेशलाई माथिबाटै नजान आग्रह गर्दै थिई । दिनेश पछाडि नहेरिक्न गएको गयै भयो । यसरी उपन्यासको अन्त्य भएको छ (कोइराला, २०६९ : ३८६, दो.सं.) ।

४.४.४ क्षतिपूर्ति सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

एडलरका अन्तिम सिद्धान्त 'क्षतिपूर्ति' लाई विश्लेषण गर्नुपर्दा उनको भनाई अनुसार- 'हीनताको भावनाबाट बच्न वा कम गर्न व्यक्तिले क्षतिपूर्ति गर्दछ ।' यस भनाइलाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गर्दा उपन्यासका पात्र कुसुमलाई लिन सकिन्छ । कुसुमले आफ्नो लोग्नेबाट सन्तानवती बन्न नसकेपछि उसलाई समाजले बाँझी भन्ने डरले अथवा हीनताले गर्दा दिनेशसँग अवैध सम्बन्ध राखेर गर्भधारण गरी सामाजिक हीनता कम गर्न क्षतिपूर्ति गर्दछे । त्यसैगरी केदारराजलाई मारेर आफ्नो जीवनमा दिनेशलाई भित्र्याउने उसको योजना पनि सामाजिक हीनताकै क्षतिपूर्ति प्राप्त हो भन्न सकिन्छ ।

४.४ निष्कर्ष

एडलरको सिद्धान्तलाई 'वैयक्तिक मनोविज्ञान' पनि भनिन्छ । एडलरले फ्रायडद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूमध्ये कतिपयलाई अङ्गीकार र कतिपयलाई परिहार गरेका छन् । उनले फ्रायडको आधारभूत मान्यता कामशक्ति नै जीवनको प्रमुख प्रेरक वा चालक शक्ति हो र मानसिक रोग शैशविक कामुकताको दमनको परिणाम हो भन्ने कुरा अस्वीकार गर्दै जीवनको प्रमुख प्रेरक शक्ति श्रेष्ठता र शक्तिका लागि गरिने संघर्षलाई मानेका छन् ।

एडलरको भनाइअनुसार - मान्छेमा कुनै न कुनै हीनताको भावना रहेको हुन्छ, त्यसैबाट हीनता ग्रन्थिको जन्म हुन्छ । हीनता आङ्गिक र सामाजिक हुन्छ । कुनै पनि

मानिस समाजमा आफूसमान व्यक्तिहरुको तुलनामा उच्च स्थान प्राप्त गर्न चाहन्छ तर त्यो सधैं सम्भव हुँदैन । यस प्रकारको सामाजिक परिस्थितिमा हीनताको भावना उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा एडलरको हीनता ग्रन्थिसम्बन्धी मान्यता हो । उनले हीनताको भावनाबाट बच्न वा कम गर्न व्यक्तिले क्षतिपूर्ति गर्दछ भन्ने मान्दछन् । व्यक्ति लक्ष्यप्राप्ति तर्फ गतिशील हुन्छ र त्यही प्रकारका कामहरु गर्दछन् तर असफल भएमा हीनता ग्रन्थिको विकास हुन्छ तर व्यक्तिले हीनता कम गर्न वा हीनताबाट बच्न क्षतिपूर्ति गर्दछ । उनले फ्रायडले उल्लेख गरेका इदम् र पराहम्लाई छोडी अहम्लाई मात्र स्वीकारेका छन् ।

यसरी एडलरको सिद्धान्त फ्रायडको सिद्धान्तभन्दा फरक भएतापनि प्रस्तुत फालिएको सामानउपन्यासमा भएको विषयवस्तु, पात्र चरित्रहरुको मनोवृत्तिहरु एडलरको सिद्धान्तसंग मेल खान्छन् । त्यसैले एडलरको सिद्धान्त अनुसार उपन्यासकार तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा उक्त उपन्यासमा पनि मनोविश्लेषणात्मकताको झलक भेटाउन सकिन्छ ।

पाँचौ परिच्छेद

युङ्गको मनोविश्लेषणका आधारमा 'फालिएको सामान' उपन्यासमा विश्लेषण

५.१ विषय प्रवेश

कार्ल गुस्ताभ युङ्गको मनोविश्लेषणका आधारमा तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान उपन्यासमा विश्लेषण गर्नु नै यस पाँचौं परिच्छेदको भूमिका रहेको छ । यस परिच्छेदमा युङ्गका सिद्धान्तहरू जसमा-अचेतन, व्यक्तित्वका प्रकार आदिलाई समेटिएको छ । यिनै सिद्धान्तहरूको आधारमा फालिएको सामान उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२ कार्ल गुस्ताभ युङ्गको सिद्धान्त

कार्ल गुस्ताभ युङ्ग फ्रायडका प्रमुख अनुयायी हुन् । मनोविश्लेषणको प्रारम्भिक विकासमा उनको महत्वपूर्ण योगदान छ । मनोविश्लेषणलाई भियनाबाट बाहिर परिचित गराउन उच्च भूमिका निर्वाह गर्ने युङ्ग पनि एडलरजस्तै फ्रायडको यौनसिद्धान्तबाट असहमत भएर सन् १९१२ मा फ्रायडबाट छुट्टिए । त्यस बेलासम्म फ्रायडले मृत्यु-मूल प्रवृत्तिको सिद्धान्त ल्याइसकेका थिएनन् । युङ्ग फ्रायडको मनोविश्लेषण सम्प्रदायबाट अलग भएपछि उनले जुриचमा मनोविज्ञानको अर्कै सम्प्रदायको स्थापना गरे, जसलाई "विश्लेषणत्मक मनोविज्ञान" भनिन्छ । युङ्गको अचेतन र व्यक्तित्वका प्रकार अवधारणा महत्वपूर्ण छन् ।

५.२.१ अचेतन

युङ्गले मनको अचेतन सम्बन्धी व्यापक खोज गरेका छन् । अचेतनको सङ्कल्पना युङ्गको मनोवैज्ञानिक अवबोधमा ठूलो देन हो । उनले प्रस्तुत गरेको अचेतन फ्रायडले भनेजस्तो दमित वासनाहरूको मात्र भण्डार होइन, एउटा संसार नै हो, जुन व्यक्तिका चेतनजस्तै जीवनको सत्य र मार्मिक अंश हो र अहम्को विचार गर्ने संसार हो । । यो

अनन्त र व्यापक छ (प्रधान, १९७१:५६) ।उनले अचेतनका तुलनामा चेतनलाई गौण मानेकाछन् । चेतन प्रगाढ, एकत्रित तथा नश्वर हुन्छ, र यो तात्क्षणिक वर्तमान र तात्कालिक मनोयोगबाट निर्देशितहुन्छ । यसमा व्यक्तिका थोरै समयका अनुभवका सामग्रीहरू हुन्छन् । अचेतन निकै व्यापक भए पनि विस्मृतिमा हराएको हुन्छ । पर्याप्त विषम तत्वहरूलाई विरोधाभासी ढङ्गबाट सँगसँगै राख्न सकिन्छ (युङ्ग, १९६१:१२५) ।

युङ्गले अचेतनलाई समष्टि वा सामूहिक अचेतन र व्यष्टि वा वैयक्तिक अचेतन गरी दुई भागमा बाँडी सामूहिक अचेतनलाई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सार्ने जाने वंशानुगत तत्वको व्यापक सञ्चित भण्डार मानेका छन् (युङ्ग, १९६१ : २१५) । सामूहिक अचेतन युङ्गको देन हो । अचेतनको कमबेसी बाह्य तह वैयक्तिक हुन्छ, जसलाई उनले व्यष्टि अचेतन भनेका छन् । गोल्डब्रुनरका अनुसार व्यष्टि अचेतनमा व्यक्तिका प्राप्तिहरू हुन्छन्, त्यो उसको निजी सम्पदा हो । यसको मुनि अर्को तह छ, जुन व्यक्तिमा वंशानुगत हो, मानवजातिको सदस्य भएर पाएको । यो समष्टि भएकाले सम्पूर्ण मानवजातिमा सामान्य हुन्छ (प्रधान, १९७१ : ५६) । सामूहिक अचेतनको विषयसामग्री सार्वजनीन एवम् सार्वकालिक हुन्छ, जुन प्रत्येक देश तथा प्रत्येक कालका व्यक्तिमा समान रूपमा पाइन्छ । त्यसैले यसलाई सामूहिक वा समष्टि भनिन्छ (सिंह, १९८८ : ३५) । युङ्गले सामूहिक अचेतनलाई मानवीकरण गर्दा यसका लक्षणहरू यसरी दिएका छन्- यो स्त्रीपुरुष मिली बनेको युवावस्था, वृद्धावस्था, जन्ममृत्यु, युगौंयुगका अनुभव बटुलेर अमर, सामयिक परिवर्तनबाट असर नहुने सामूहिक मानवजस्तो हुन्छ । यस्तो मानव युगौं पुराना अनुभवहरूको स्वप्न देख्ने र अकल्पनीय अनुभवको पूर्वानुकर्ता हुन्छ सामूहिक अचेतन आधार हो र यसैबाट चेतन विकसित हुन्छ (घर्ती, २०६९ : ३८) ।

सामूहिक अचेतन आद्य स्वरूपहरूले बनेको हुन्छ । सामूहिक अचेतन युगौंयुगदेखि, आदिम पूर्वजहरूले सङ्ग्रह गर्दै आएका अनुभवहरू हामीमा वंशानुगत रूपमा आएका हुन् र ती संस्कारका रूपमा रहेका हुन्छन् (वुडवर्थ, १९६५ : ३०८) । मातृप्रेम, डर, शक्तिको पूजा, बालबच्चाको स्याहार आदि समष्टि अचेतनबाट आएका हुन् । आद्य स्वरूप समष्टि अचेतनका विम्बहरू हुन्, जुन मान्छेले प्रायः प्रयोग गर्छ । सामूहिक विम्बहरू हुन्, जुन मान्छेले प्रायः प्रयोग गर्छ । आद्य स्वरूपलाई युङ्ग आद्य विम्ब पनि भन्छन् । सामूहिक

अचेतनमा रहेका ती आद्य विम्बहरू स्वप्न, स्वैरकल्पना, परीकथा, मिथक, भ्रान्ति, प्रतीकहरूका देखा पर्छन् र यसमा संवेगको प्रबलता हुन्छ । उनले नाम दिएका केही आद्य विम्बहरू हुन्- भगवान्, भूत, माता र पिता आकृति, बालक, जन्म, मृत्यु, पुनर्जन्म, नायक र खलनायक आकृति आदि । त्यस्तै युङ्गका अनुसार मान्छे युगयुगदेखि प्राकृतिक शक्तिहरू जस्तै भुइँचालो, तूफान, प्रपात, विद्युत् इत्यादिमा उद्भासित हुँदै आएको छ र यी अनुभवहरूबाट उसमा ऊर्जा आद्य विम्ब विकसित भएको छ । यस्ता शक्तिमा आकृष्ट हुने, सृष्टि र नियन्त्रित गर्ने उसमा पूर्वप्रवृत्ति आएको छ । यसैले बालकहरू पटाका पङ्काउनुमा आनन्द मान्दछन् र प्रौढ परमाणु ऊर्जामा रुचि लिन्छन् (प्रधान, १९७१-५७-५८) । व्यष्टि अचेतनको निर्माणमा दमित व्यक्तिहरू इच्छाहरू, स्मृतिहरू तथा अभिप्रेरणाहरूको महत्त्व हुन्छ । यिनले व्यक्तित्वको एक सतहको निर्माण गर्छन् । युङ्गले यसलाई व्यक्तिगत अचेतनको संज्ञा दिएका छन् । यसमा अनेक मनोग्रन्थिहरू पनि हुन्छन् । वैयक्तिक अचेतन व्यक्तिविशेषको जीवनको अनुभवबाट निर्मित हुन्छ र सामूहिक अचेतनचाहिँ मानिसमा जन्मजात रहन्छ (घर्ती, २०६९ : ३९) ।

चेतन भाँडामा भरिएको पानीको माथिल्लो सतह र अचेतन त्यस सतहमुनिको पूरै पानीसँग तुलना गर्न सकिन्छ । त्यसैले अचेतन प्राथमिक हो । वैयक्तिक अचेतन चेतनभन्दा मुनि र सामूहिक अचेतन सबभन्दा तल हुन्छ । युङ्गले सामूहिक अचेतनलाई सबभन्दा बढी प्रधानता दिएका छन् (प्रकाश तथा प्रकाश, १९८८: ३१९) ।

नकाब, नारीपन, पुरुषपन र छायाजस्ता कतिपय आद्य स्वरूपहरू हाम्रा मानसिक संरचनाका विशिष्ट तन्त्र बनेका छन् । ल्याटिन शब्द 'परसोना' को अर्थ नकाब हुन्छ । प्रत्येक व्यक्ति जो जहाँ छ, जुन पदमा छ, जुन स्थितिमा छ, त्यही अनुकूल हुन खोज्छ । यो व्यक्तिको संसारसँग अनुकूल हुने विधि हो । हरेक पदको, अवस्थाको नकाब हुन्छ । नकाब त्यही हो जुन वास्तवमा आफू होइन, तर आफैँले साथै अरूले उही नै हो भनी ठान्दछन् । प्रत्येक व्यक्तिको प्रकाशित व्यक्तित्व एक प्रकारको नकाब मात्र हो, जुन समाजमा आउनलाई मान्छेले ओढ्छ । जसमा नकाबको अत्याधिक विकास भएको छ, त्यस्तो व्यक्ति आफ्ना भावहरूदेखि परकीय बनेको हुन्छ, भुटो अभिलाषा र लक्ष्य लिएर बाँचेको हुन्छ । यस्तो व्यक्तिलाई युङ्गले वैयक्तिक मान्छे भनेका छन् (प्रधान, १९७१ : ५८) । व्यक्तिको

अर्को पक्ष छाया हो, जसमा आदिम प्रवृत्ति हुन्छन् । यसमा निषेधात्मक तथा अँध्यारा पक्षहरू र पशुवत् प्रवृत्तिहरू हुन्छन्, जुन आदि पूर्वजहरूबाट वंशानुगत रूपमा आएका हुन्छन् (रस्तोगी, १९८९ : १७३) । युङ्गले एनिमा र एनिमसको चर्चा गरेका छन् । एनिमा भनेको नारीपन र एनिमस पुरुषपन हो । हरेक पुरुषमा एनिमा र हरेक स्त्रीमा एनिमस पनि हुन्छ । एनिमा र एनिमस दुवै लिङ्गमा अन्योन्य क्रिया र अन्योन्याश्रयका रूपमा रहेका हुन्छन् (वुडवर्थ, १९६५ : ३०९) । नारी र पुरुष दुवैले मानवइतिहासको लामो सहयात्रामा एकअर्काका गुणहरू ग्रहण गरेका छन् । पुरुष तथा नारी आद्य स्वरूपले विभिन्न गुणहरूमा बल दिन्छन् । जस्तो एनिमसले प्रभुत्व, पौरुष, योग्यता तथा एनिमाले पोषण, प्रेम, ग्रहणशीलतामा बल दिन्छ (रस्तोगी, १९८९ : १७३) । मोटामोटीमा भाले स्वभाव र व्यवहार हुने सबैलाई पुलिङ्ग मानिन्छ, त्यो पुरुष होस् वा नारी । त्यस्तै गरी पोथी स्वभाव र व्यवहार हुने सबैलाई स्त्रीलिङ्ग मानिन्छ, त्यो नारी होस् वा पुरुष । सबलता, शक्तिसम्पन्नता, निर्भयता, कठोरता, निर्ममता, क्रूरता, साहसिकता, शैर्य, आक्रमणशीलता, उद्वण्डता, हठधर्मिता, धूर्तता आदि भाले स्वभाव र व्यवहारले पुलिङ्गलाई तथा दुर्बलता, कोमलता, कमनीयता, लज्जा, सङ्कोचशीलता, भीरुता, भावकुक्ता, नम्रता, सरलता आदि पोथी स्वभाव र व्यवहारले स्त्रीलिङ्गलाई जनाउँछ (घर्ती, २०६९ : ३९)।

५.२.२ व्यक्तित्वका प्रकार

युङ्गले व्यक्तित्वलाई व्यक्तिका अभिवृत्तिका आधारमा बहिर्मुखी र अन्तर्मुखी गरी मुख्य दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । व्यक्तिले स्थिति निर्धारण बाह्य वा आन्तरिक ढङ्गले गर्दछ । दुवै प्रकारका व्यक्तित्वले रुचि र कार्यक्षमतामा अन्तर हुन्छ । बहिर्मुखीले बाह्य तथा वस्तुजगत्प्रति रुचि दिन्छ, यसैलाई पूर्ण महत्व एवम् तात्त्विक मूल्य दिन्छ । अन्तर्मुखीले वस्तुजगत्लाई भन्दा व्यक्ति स्वयम्का प्रति रुचि दिन्छ । बहिर्मुखी मुख्य रूपमा भौतिक एवम् सामाजिक वातावरणप्रति निर्देशित हुन्छ भने अन्तर्मुखी व्यक्ति स्वयम्भित्र जे घटित भइरहेछ, त्यसमा केन्द्रित हुन्छ । अर्को शब्दमा, जीवनशक्ति (लिबडो) को बहिर्मुखीमा बाह्य प्रवाह हुन्छ भने अन्तर्मुखीमा आन्तरिक प्रवाह हुन्छ (वुडवर्थ, १९६५ : ३१२) । प्रारूपिक अभिवृत्ति अन्तर्मुखता वा बहिर्मुखता तात्त्विक विभाजनको माध्यम हो

जसले सम्पूर्ण मानसिक प्रक्रियालाई सिद्ध गर्छ । यसले व्यक्तिको व्यवहारको तरिका मात्र निर्धारण नगरी स्वभावगत प्रतिक्रिया एवम् आत्मगत अनुभवको स्वभावलाई समेत प्रमाणित गर्दछ साथै अचेतनको पूरक गतिविधिको प्रकारलाई पनि सूचित गर्दछ (युङ्ग, १९६१ : ९९) ।

व्यक्तिको रुचिमा मात्र भिन्नता नभई मानसिक क्रियाको प्रकारमा पनि भिन्नता हुन्छ । यस्ता प्रमुख मानसिक क्रियाहरू विचार, भाव, संवेदन र अन्तर्ज्ञान गरी चार प्रकारका हुन्छन् । यी मानसिक कार्यहरू बहिर्मुखी तथा अन्तर्मुखी दुवै व्यक्तित्वका हुन्छन् । विचारले अर्थ र अवबोध दिन्छ, भावले नापजोख गर्छ र मूल्य दिन्छ, संवेदन इन्द्रियबोध हो, अन्तर्ज्ञानले सम्भावनाहरू बताउँछ र परिवेशको सन्देश दिन्छ (युङ्ग, १९६१ : १०७) ।

क) बहिर्मुखी विचार प्रकार

बहिर्मुखी व्यक्तिको विचार तथ्यमा आधारित हुन्छ । ऊ विवेकद्वारा संसारलाई स्वीकार गर्छ र तार्किक विश्लेषण तथा यथार्थमा आधारित भएर संवेदनात्मक विचारको प्रयोग गर्छ ।

ख) अन्तर्मुखी विचार प्रकार

अन्तर्मुखीको चिन्तन प्रायः पूर्णतया आत्मनिष्ठ किसिमले बनेको हुन्छ ।

ग) बहिर्मुखी भाव प्रकार

बहिर्मुखी बाह्य वस्तुबाट भाव निर्धारित हुन्छ । व्यक्ति परिस्थितिअनुरूप अनुभव गर्न र कार्य गर्न प्रवृत्त हुन्छ । ऊ अरूसँग मित्रता कायम गर्न सक्षम हुन्छ ।

घ) अन्तर्मुखी भाव प्रकार

अन्तर्मुखी व्यक्ति आत्मगत तत्वले शासित हुन्छ । यस्तो व्यक्ति आफ्नै आन्तरिक भावावेग तथा अनुभूतिमा बाँचेको हुन्छ र दिवा स्वप्नद्रष्टा वा अल्पभाषी हुन्छ ।

ङ) बहिर्मुखी संवेदना प्रकार

बहिर्मुखी व्यक्ति वस्तुको ठोस विशेषताप्रति अभिमुख एवम् निर्भर रहन्छ । ऊ यथार्थवादी र भौतिकवादी हुन्छ ।

च) अन्तर्मुखी संवेदना प्रकार

अन्तर्मुखी व्यक्ति बाह्य संसारमा उपस्थित भए पनि उसको प्रत्यक्ष ज्ञान आत्मनिष्ठ आन्तरिक संसारद्वारा शासित हुन्छ । सर्जनात्मक कलाकारहरूमा यस प्रकारको चारित्रिक विशेषता पाइन्छ ।

छ) बहिर्मुखी अन्तर्ज्ञान प्रकार

बहिर्मुखी व्यक्ति बाह्य वस्तुले नियन्त्रित हुँदैन, बाह्य वस्तुले उसका बोध वा संज्ञानलाई नियन्त्रण गर्दैनन्, बरु वस्तुलाई नियन्त्रण गर्ने र त्यसबाट काम लिने सम्भावना उत्पन्न गर्दछ ।

ज) अन्तर्मुखी अन्तर्ज्ञान प्रकार

अन्तर्मुखी आफ्नो ध्यान बिम्बविधानतर्फ लगाउँछ । यस्ता बिम्बहरू उसका क्रियाकलापका सङ्केत हुन् । ऊ स्वयम्भित्र बाँच्छ र यस्तो व्यक्ति स्वप्नद्रष्टा, धार्मिक प्रवक्ता, कट्टर, सन्की वा कलाकार हुन सक्छ (वोलम्यान, १९९५: ३१३-३१४) ।

५.३ 'फालिएको सामान' उपन्यासमा युङ्गको मनोविश्लेषणको प्रयोग

फालिएको सामान उपन्यासमा युङ्गको मनोविश्लेषणको प्रयोग अन्तर्गत युङ्गको सिद्धान्तहरूमध्ये अचेतन, र व्यक्तित्वको प्रकार सिद्धान्तहरूलाई समेटि विश्लेषण गरिएको छ । उनको सिद्धान्तहरूको आधारमा यस उपन्यासको विश्लेषण क्रमशः निम्न शीर्षक अन्तर्गत तल उल्लेख गर्न सकिन्छ :

५.३.१ हीनता ग्रन्थि सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

कार्ल गुस्ताभ युङ्गको अचेतन सिद्धान्त अनुसार 'अचेतन फ्रायडले भनेजस्तो दमित वास्नाहरूको मात्र भण्डार होइन, एउटा संसार नै हो, जुन व्यक्तिका चेतन जस्तै जीवनको सत्य र मार्मिक अंश हो र अहम्को विचार गर्ने संसार हो ।' उनको सिद्धान्तलाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गर्ने हो भने कुसुम र केदारराजको चरित्रलाई लिन सकिन्छ । कुसुम र केदारभिन्न रहेको दमित यौन कुण्ठामात्र अचेतनको अवस्था नभएर यो उनीहरूको समग्र जीवन नै अचेतन हो भन्न सकिन्छ ।

युङ्गले प्रत्येक व्यक्तिको प्रकाशित व्यक्तित्व एक प्रकारको नकाब (मुकुण्डो) मात्र हो, जुन समाजमा आउनलाई मान्छेले ओढ्छ । नकाब, नारीपन, पुरुषपन र छायाजस्ता कतिपय आद्य स्वरूपहरू हाम्रा मानसिक संरचनाका विशिष्ट तन्त्र बनेका छन् । प्रत्येक व्यक्ति जो जहाँ छ, जुन पदमा छ, जुन स्थितिमा छ, त्यही अनुकूल हुन खोज्छ र यो व्यक्तिको संसारसँग अनुकूल हुन खोज्छ । यो व्यक्तिको संसारसँग अनुकूल हुने विधि हो । हरेक पदको, अवस्थाको नकाब हुन्छ । नकाब त्यही हो जुन वास्तवमा आफू होइन, तर आफैँले वा अरुले उही नै हो भनी ठान्दछन् । जसमा नकाबको अत्याधिक विकास भएको छ, त्यस्तो व्यक्ति आफ्ना भावहरूदेखि परकीय बनेको हुन्छ, भुटो अभिलाषा र लक्ष्य लिएर बाँचेको हुन्छ । यस्तो व्यक्तिलाई युङ्गले वैयक्तिक मान्छे भनेका छन् । युङ्गले वैयक्तिक सिद्धान्तलाई प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूमध्ये मुख्य पात्र दिनेश र कुसुमलाई वैयक्तिक पात्र मान्न सकिन्छ । उपन्यासमा दिनेश पुरेन्द्रनाथ शर्मिष्ठादेवीको घरभित्रको एउटा शिक्षकको रूपमा वा नकाबमा पाइन्छ भने सोही दिनेश कुसुमको प्रेमी भएको र कुसुमको श्रीमान केदारसँग भुटो मित्रताको सम्बन्ध देखाएर केदारको हत्या गर्न प्रयास गर्ने एक अपराधिको रूपमा पनि दिनेशलाई भेटाउन सकिन्छ । त्यसैगरी मुख्य नायिका कुसुम पनि घरमा केदारकी श्रीमती तथा समाजमा रामराजा आचार्यकी बुहारी भएकी नकाब र परपुरुष दिनेशकी प्रेमिका भएर समयानुकूल फरक फरक भेषमा उभिएकी पात्र भएको हुनाले यी दुवै पात्र तथा चरित्रमा वैयक्तिक प्रवृत्ति झल्कन्छ ।

त्यसैगरी युङ्गको सिद्धान्तमा हरेक पुरुषमा नारीपन र हरेक नारीमा पुरुषपन हुन्छ भन्ने मान्यतालाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गर्दा उपन्यासमा आएका विभिन्न पात्रहरूमा पनि नारीपन र पुरुषपनको झल्को पाउन सकिन्छ । उपन्यासमा आएका

पुरुषपात्रहरू केदार, दिनेश, सुरेन्द्र, रामराजा आचार्य आदिका चरित्रहरूलाई चित्रण गर्दा उनीहरूमा नारीपनको गुणहरू भेट्टाउन सकिन्छ । उपन्यासमा केदार पुरुष पात्र भएपनि उसमा नारीपन भेट्टाइन्छ । केदार आफ्नो श्रीमती कुसुम अरुबाट गर्भवती भएको कुरा थाहा नपाउनु, कुसुम र दिनेशको सामिप्यता देखेर पनि इर्ष्या नगर्नु, आफ्नै साथीहरूबाट चुटाई खानु, चुटाई खाँदा पनि हे हे हे गरेर ढ्वाङ्ग पछारिएर ड्वाँ ड्वाँ रुनु (कोइराला, २०६९ : ४६, दो.सं.) आदि जस्ता लज्जा स्वाभाव नारीपनका गुणहरू पाइन्छ ।

त्यस्तै अर्का पात्र दिनेश पुरुषपात्र भएता पनि उसमा नारीपन भेट्टाउन सकिन्छ । दिनेश सबैसँग चाडै नै घुलमिल गरि आत्मियता कायम गर्न सक्ने सरलता स्वभाव भएको, कुसुमसँग प्रेम गाँसेर अनि कुसुमलाई गर्भवती बनाएर पनि अन्तमा कुसुमलाई धोका दिएर केही नबोली घर छाडेर हिड्नु आदि जस्ता लज्जा, दुर्बलता, नारीपनका गुणहरू भएका हुनाले दिनेशमा पनि नारीपन भेट्टाइन्छ । यसैगरी अर्का पात्र सुरेन्द्र आफ्नो साथीको बहिनीलाई उपचार गर्नको लागि घरमा आफ्नो बुबा पुरेन्द्रनाथसँग पैसा माग्दा नपाएपछि घर नै छाडेर बर्मातिर भाग्न पुग्छ । यसरी उसले सामाजिक कामको लागि पैसा माग्दा नपाए पछि केही नबोली घर छाडेर हिड्नुले पनि सङ्कोचशीलता, भावुकता जस्ता नारीपनका गुणहरू सुरेन्द्रमा भएको हुनाले उसमा नारीपन भेट्टाउन सकिन्छ । त्यस्तै रामराजा आचार्यको नारीपनलाई उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ “ बिचरा ससुरा बूढाले बुहारीसँग बिनित्भाउ गरेर घरकी रणचण्डी देवीलाई बल्लतल्ल मनाएका थिए । ससुरा त साह्रै असल मानिस हुन्, तर सासू भने विछट्ट मापाकी । बिघ्न सुदा प्रकृतिका रामराजा बित्पातकी कचकचे स्वास्नीबाट थिचोमिचो भएका निरीह प्राणी ! (कोइराला २०६९ :४६, दो.सं.)।”

त्यसैगरी उपन्यासमा आएका नारीपात्रहरू- कुसुम, शर्मिष्ठादेवी, जुनू, कुसुमकी सासू होमकुमारी आदिका चरित्रलाई चित्रण गर्दा उनीहरूमा पुरुषपनको गुणहरू भेट्टाउन सकिन्छ । यी नारी पात्रहरूलाई क्रमशः विश्लेषण गर्दा कुसुम एउटी नारीपत्र भएर पनि उनको व्यवहारिक पुरुषपन चरित्रलाई उपन्यासमा यसरी चिनाएका छन् । ..... ‘तर कुसुम ? ओ कस्ती भिन्दै खालकी । अन्यायको विरुद्ध जमजमाएर उठ्न तैयार भएकी, अन्याय, अत्याचार र समाजको मनपर्दी नियम-आचरण तोडमोड गरेर असन्तोष व्यक्त

गर्ने क्षमता भएकी । .... हार खाएर के हुन्छ र ? अन्याय र असत्यका विरुद्ध जुभदा जुभदै मर्नु पो विजय हो । यसैबाट तिरस्कृत भएर अन्यायको अगाडि न्यायाको भीख माग्दै बाचुभन्दा अधिकारीको निमित्त संघर्ष गर्दै मर्नु जीवन हो । लाग्दछ कि कुसुम संसारको यावत् अन्यायको विरुद्ध लड्न भनी बहादुरीका साथ एकलै रणभुमीमा उत्रेकी वीराङ्गना हुन् (कोइराला, २०६९ : ४३ दो.सं.) ।’

शर्मिष्ठादेवी पनि एउटी नारीपात्र भएर पनि उनको व्यवहारिक पुरुषपन चरित्रलाई उपन्यासमा यसरी चिनाएका छन् । “एकातिर भने बाँधी हुँदै नभएकी छोरीलाई बाँधी भनेर समाजले बात लाउने, अर्कोतिर चाहिँ मेरी छोरी त बाँझि छैन है भनेर साँचो कुरा देखाउनै नपाइने ! नचाहिँदो भारी बोकाइदिएको हैन त, लौ लौ ! त्यतिबिघ्न अबुभक्त त हुन हुन्न है समाजले पनि ! फेरी छोरीले पनि त समाजको इज्जत-कदर, मान-सम्मान गर्दै कसैले नथापाउने गरी समाजैले खोजेकै कुरा त समाजलाई दिएको छे नी ! समाजले उसलाई बाँधी हुन हुन्न भनी भन्थ्यो, उसले देखाइदी ; सन्तान दे भन्थ्यो, सन्तान दी ! लौ लौ के बिराई उसले ? सन्तान जन्माउनु ठूलो पुन्ने कार्य हो भनी भनिया छ । आ : ! ई समाजका छाउरा-छाउरीले भनेर म मान्ने हुँ र ? बित्थामा मेरी छोरीलाई.....” (कोइराला, २०६९ : १०२दो.सं.)। यसरी शर्मिष्ठादेवीमा एउटा पुरुषपन निर्भयता, साहसिकता जस्ता गुणहरू भेट्टाउन सकिन्छ ।

त्यसैगरी जुनूको पुरुषपन चरित्रलाई पनि यसरी देखाउन सकिन्छ । “ हो दिनेश गैहाल, याँ नबस । तिमी त..... तिमी त देउता हौ दिनेश । हामी त साधारण मानिसमात्र हौँ, जाऊ यहाँ नबस” (कोइराला, २०६९ : ३८३, दो.सं.) । यसरी जुनूले कठोरतापूर्वक दिनेशलाई घर छाडेर जान आदेश दिन सक्ने एउटी निर्भय, कठोरतापूर्ण गुण भएकी पुरुषपन स्वभाव प्रकट गरेकी हुनाले उनी एउटी पुरुषपन भएकी नारीको रूपमा चिनाउन सकिन्छ । त्यस्तै अर्की नारीपात्र कुसुमकी सासू होमकुमारीको व्यवहारलाई पनि उपन्यासमा यसरी चिनाइएको छ । “बिहा भएर घर पस्दा जुन बूहारी त्यतिबिघ्न लच्छिनकी थिइन्, अब उनै बूहारी अलच्छिनकी हुन गइन् । बिहा भएको दुई-दुई वर्ष हुँदा पनि भारी जिउ हुन नसकेकी बूहारीका उपर बाँभोपनको आरोप पनि पर्न लाग्यो । बिहा भएका छोरीहरू माइत आउँदा आमाको लहैलहैमा लागेर कुसुमलाई बात-बातमा

होच्याउने गर्न लागे । यहाँसम्म कि अलच्छिना बाँझीको अनुहार विहानीपख हेच्यो भने आफू पनि त्यस्तै हुइन्छ भनेर नन्दहरू उनलाई देखासाथ मुख छोप्दै भाग्थे । उनी अपमानले भुत्कुकै हुन्थिन् । रुनु न हाँसु भएर उनको जीवन बित्दै थियो । घरमा एउटा ससुरा मात्रै कसुमलाई मया गर्थे । तर आफ्नी मापाकी स्वास्नीको डरले खुलेर माया गर्न सक्दैन थिए । मालिकनीका डरले नोकर-चाकरको पनि त्यही अवस्था थियो । भित्रभित्र उनीहरू कुसुमलाई साँढे मान्दथे; तर देखिने गरी मीठो मुखले बोलचाल गर्दा पनि तर्सिनुपर्ने (कोइराला, २०६९ : ५१, दो.सं.) ।” यसरी कुसुमकी सासू होमकुमारी एउटी नारी भएर पनि नारीको सम्मान गर्न नजान्ने, धूर्तता, क्रुरता जस्ता पुरुषपनका स्वभाव भएकी पात्रको रूपमा भुल्किन्छन् ।

यसरी अन्तमा के भन्न सकिन्छ भने मनोविश्लेषक कार्ल गुस्ताभ युङ्गको सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक पुरुषमा नारीपन र प्रत्येक नारीमा पुरुषपन हुन्छ भने मान्यता यस फालिएको सामान उपन्यासमा पनि लागु भएको पाइन्छ ।

५.३.२ व्यक्तित्वको प्रकार सिद्धान्तको आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

युङ्गको अर्को सिद्धान्त व्यक्तित्वका प्रकार सिद्धान्त पनि हो । यो सिद्धान्तमा उनको भनाई अनुसार ‘व्यक्तिका अभिवृत्तिका आधारमा बहिर्मुखी र अर्न्तमुखी गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । बहिर्मुखीले वाह्य तथा वस्तुजगतप्रति रुचि दिन्छ भने अर्न्तमुखीले व्यक्ति स्वयम्प्रति रुचिदिन्छ ।’ उनको सिद्धान्तलाई प्रस्तुत उपन्यासमा विश्लेषण गनुपर्दा प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरू शर्मिष्ठादेवी, कुसुम, दिनेश, केदारराज, पुरेन्द्रनाथ बहिर्मुखी पात्रहरू हुन् । उनीहरू यस उपन्यासमा समग्र पक्षको भूमिका निभाएका पात्र तथा चरित्र हुन् भने मिठठु, जुनू, राधा, सावित्री, रामप्रसाद आदि अन्य पात्रहरू अर्न्तमुखी भएका पात्रहरू हुन् । उनीहरू उपन्यासमा आफ्नै व्यक्तिगत जीवनसँग समाहित भएकाले अर्न्तमुखी प्रकारका पात्रहरूमा भेटाउन सकिन्छ ।

५.४ निष्कर्ष

कार्ल गुस्ताभ युङ्ग एडलर जस्तै फ्रायडको यौन सिद्धान्तबाट असहमत भएर छुट्टिएका युङ्गले आफ्नै 'विश्लेषणात्मक मनोविज्ञान' नामक सम्प्रदायाको स्थापना गरेर आफ्नो सिद्धान्तहरु अचेतन, व्यक्तित्वका प्रकार, स्वप्नसम्बन्धी अवधारणा आदिलाई महत्वपूर्ण ठानेका छन् । उनले मनको अचेतन सम्बन्धी व्यापक खोज अनुसन्धान गरेको पाइन्छ । युङ्गले प्रस्तुत गरेको अचेतन सम्बन्धि धारणा फ्रायडले भनेजस्तो दलित वासनाहरुको मात्र भण्डार होइन, एउटा संसार नै हो , जुन व्यक्तिका चेतन जस्तै जीवनको सत्य र मार्मिक अंश हो र अहम्को विचार गर्ने संसार हो । उनले अचेतनका तुलनामा चेतन गौण मानेका छन् । प्रत्येक व्यक्तिमा नकाब, नारीपन, पुरुषपन र छायाजस्ता आद्य स्वरुपहरु हुन्छन् भन्नेकुरा पनि युङ्गको सिद्धान्तमा पाइन्छ । त्यसैगरी मानवका सम्पूर्ण क्रियाकलाप जीवनशक्तिका कारणले परिचालित हुन्छ, भन्ने विचार पनि उनको छ । युङ्गले व्यक्तित्वका प्रकारका रुपमा अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरी आफ्नो सिद्धान्तलाई प्रष्ट पार्ने काम गरेका छन् ।

यसरी कार्ल गुस्ताभ युङ्गले ल्याएका सिद्धान्तहरुसँग प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यासलाई विश्लेषण गर्दा अचेतन र व्यक्तित्वका प्रकार आदि सिद्धान्तहरु उपन्यासका पात्र तथा चरित्रसँग सम्बन्धित भएको हुनाले उक्त उपन्यास युङ्गको विश्लेषणात्मक मनोविज्ञानभित्र समेटिएको छ भन्न सकिन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष

साहित्यका अनेक विधाहरूमध्ये एउटा उपन्यास पनि हो । आधुनिक साहित्यमा यसले महत्वपूर्ण ठाउँ ओगटेर सर्वाधिक लोकप्रियता कमाएको छ । उपन्यासको रोचकता, बृहत् जीवनको परिचय र सत्याभास यसको मुख्य कारण हो । यसले गर्दा उपन्यासको सर्वतोमुखी औचित्य मात्र स्वीकृत भएको होइन, जीवन तथा समाजलाई नजिकबाट हेर्ने, विश्लेषण गर्ने र सर्वाङ्गीण चित्र अङ्कित गर्ने भावाभिव्यक्तिको बाटोमा यो अपेक्षाकृत सशक्त र सक्षम सिद्ध भएको छ । यसको स्वरूपवारे मतभेद देखिए पनि साहित्यको प्रतिपाद्य विषय त अन्ततः जीवन अथवा समाज नै हो । समाजका अन्तविरोधि, व्यक्तिमनका अन्तर्द्वन्द्वहरू, समस्याहरूमा जेलिएको यथार्थ जीवनका अल्फाइहरू, तथा अविच्छिन्न गतिले अनेकौं फड्को हालेर बढिरहेका मनुष्य र उसका प्रयत्नहरूको प्रतिबिम्बमा उपन्यासको कल्पनालोक निर्मित हुन्छ । उपन्यास जीवन र जगत् प्रति नै एक विहङ्गम दृष्टि हो । जो उद्घाटन मात्र नभएर यो एक सम्पूर्ण जीवित मनुष्यको संसार हो । यसको महत्व जीवनको दर्शन र मानसिक प्रक्रियाहरूको अध्ययनमा निहित छ । त्यसैले यथार्थता चित्राङ्कन गर्ने कलाको एक विशिष्ट रूप उपस्थित गरेर उपन्यासकारले उपन्यासमा नयाँ दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको हुन्छ । त्यसै कारणले नै उपन्यास विधा सबैभन्दा पछि विकसित भएर पनि सबैभन्दा लोकप्रिय विधा हुन पुग्यो ।

नेपाली साहित्यमा उपन्यासको आगमनको पूर्णतया उपलब्धि भने वि.सं १९९१ सालमा रुद्रराज पाण्डेको **रूपमती** उपन्यासबाट भएको हो । प्रारम्भमा आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी औपन्यासिक प्रवृत्तिबाट भित्रिएर सामाजिक यथार्थवाद, ऐतिहासिक यथार्थवाद, मनोविश्लेषणवाद, अतियथार्थवाद जस्ता धारागत प्रवृत्तिहरू पनि नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा भित्रिए । यी विभिन्न औपचारिक प्रवृत्तिहरूमध्ये उपन्यासकार तारिणीप्रसाद कोइराला मुख्यतः मनोविश्लेषणवादी र सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । कोइरालाका प्रवृत्तिहरूलाई र उपन्यासकारितालाई चिनाउने उपन्यासहरू सर्पदंश,

फालिएको सामान र अग्निवाटिकाहुन् । सर्पदंश उपन्यास कोइरालको साहित्यिक जीवनकै सर्वाधिक उत्कृष्ट औपन्यासिक कृति हो र नेपाली साहित्यको एक मात्र बाल यौनमनोविज्ञानमा आधारित उपन्यास हो । त्यस्तै दोस्रो उपन्यास अग्निवाटीका पनि यौनमनोविज्ञानमा समेटिएको औपन्यासिक कृति हो । त्यसै गरी तेस्रो उपन्यास फालिएको सामान उपन्यास सामाजिक विधि र निषेधको जाँतोमा आफ्नो वासनात्मक आकाङ्क्षालाई उत्सर्ग गर्न पुगेकी एउटी नारीको मानसिक विक्षिप्तताको विश्लेषण गरिएको छ । यी तीन ओटा उपन्यास नै तारिणीप्रसाद कोइरालाका औपन्यासिक धरोहर हुन् । उनको सबै उपन्यास मनोविश्लेषणवादको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी उभिएका छन् ।

प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यास २०४२ सालमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यसको विषयवस्तुलाई दुई खण्ड र ६१ परिच्छेदमा विभाजित गरिएको छ, पहिलो खण्डमा ३१ परिच्छेद र दोस्रो खण्डमा ३० परिच्छेद रहेका छन् भने दोस्रो संस्करण २०६९ मा यसको विषयवस्तुलाई दुई खण्ड र ५८ परिच्छेदमा विभाजित गरिएको छ, पहिलो र दोस्रो खण्डमा बराबर २९, २९ नै परिच्छेद रहेका छन् । यसको विषयवस्तु सामाजिक नै रहेको छ । पात्रहरु कतिपय निम्न मध्यम वर्गीय रहेका छन् । काठमाडौंको उच्च मध्यम वर्गीय समाजमा रहेका विकृतिहरुको आगोमा निम्न मध्यम वर्गीय समाजमा हुर्किएको दिनेश कुमार उपाध्याय पिल्सनुसम्म पिल्सिएर फालिएको सामान बन्न पुगेको देखाइएको छ । यसै आधारमा उपन्यासको नामाकरण पनि गरिएको छ ।

यस फालिएको सामान उपन्यासमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग भएको पाईन्छ । यसले उपन्यासलाई रोचक र प्रभावकारी बनाउन सफल भएको छ । यो उपन्यास वाराणसी, प्रशान्त प्रकाशनले पहिलो संस्करण (वि.सं. २०४२) मा प्रकाशित संस्करणमा हिन्दी भाषाको प्रयोग कतै कतै उपन्यासमा परेता पनि दोस्रो संस्करण ओरियन्टल पब्लिकेशन हाउस (वि.सं. २०६९) अन्तर्गत प्रकाशित दोस्रो संस्करणमा भने भाषालाई नीकै शुद्धता तुल्याइएको पाइन्छ । पहिलो संस्करण र दोस्रो संस्करणलाई तुलनात्मक रूपमा हेर्ने हो भने दोस्रो संस्करण निकै उत्कृष्ट पाउन सकिन्छ । उपन्यासकार तारिणीप्रसाद कोइरालाका छोरा ज्योतीप्रसाद कोइरालाका भनाइ अनुसार - 'पहिलो संस्करण प्रकाशित हुनुपूर्व नै उपन्यासकारको निधन भएको हुनाले उपन्यासलाई उपन्यासकारले अन्तिम आकार दिन

पाउनु भएन । त्यसैबेला प्रशान्त प्रकाशनले जे जस्तो अवस्थामा उपन्यासकारले उपन्यासलाई छोड्नु भएको थियो त्यस्तै अवस्थामा प्रकाशनमा ल्याएको हुनाले उपन्यासमा भाषिक शुद्धता पाउन सकिन्न । त्यसैले यसलाई दोस्रो संस्करणमार्फत भाषिक शुद्धतालाई कसिलो र पोषिलो बनाउने प्रयास गरिएको छ ।’ उपन्यासकारको भाषा नै हिन्दीको सामीप्यतामा विकसित भएको हुनाले उपन्यासको भाषा पनि त्यतैतिर ढल्किएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तु अनुसार यौवनले भरिपूर्ण कुसुमले लोकलाजका कारण नपुंसक, लठेब्रो र जँड्याहालाई पति स्वीकारेर बाँच्नुपर्दा उसमा कुण्ठा, घृणा र प्रतिशोधको भावनाले जन्म लिएको हुन्छ । “केदारको कामेच्छा जतिसुकै प्रबल भए पनि उसको शिथिल इन्द्रिय भने अशक्त नै रहन्थ्यो । केदार लोग्ने हुनुको कुनै माने नराख्ने हुनाले कुसुम भित्रभित्रै छटपटाउँछे । लोकलाजका कारण लोग्नेलाई परित्याग गर्न पनि सक्तिन र त्यससँग प्रतिशोध लिने सामर्थ्य पनि राखिदैन । केदारले आफ्नो शिथिल इन्द्रियलाई उत्तेजित पार्न कुसुमलाई अनेक अप्राकृतिक क्रिया गर्न बाध्य गराउँदा कुसुम त्यसलाई प्रतिशोधको उपयुक्त अवसर ठान्दछे । दिनेशलाई देखासाथ कुसुमको कुण्ठित यौनवृत्ति सलबनाउँछ र ऊ आफैँ अभिसारिका बनेर राति दिनेशको कोठामा पस्दछे । सन्तानवती बन्ने चाहनाले त्यसो गरे तापनि उसमा यौनतृप्तिको चाहना सन्निहित छ । उसले घृणा प्रवृत्ति प्रबल भएपछि केदारको हत्या गर्छे, तर अपराधबोधले उसलाई सन्तोष मिल्दैन । दिनेशलाई पाउन उसले केदारको हत्या गरे पनि ऊ दिनेशलाई अपनाउन सक्तिन । दिनेशका सामू पर्दा ऊ अपराधबोधले भन् बिथोलिन्छे । त्यसैले उसमा अन्तर्द्वन्द्व चर्किन गएको छ । “दिनेशका अगाडि पर्नासाथ उनको मगजमा धुन्धानको हुरी चलन थाल्छ । उनी आत्तिन्थिन् । दिनेशसँग तर्सिएर ऊबाट टाढा भाग्न चाहन्थिन् र जब टाढा हुन्थिन्, अनि फेरि पछुतो हुन्थ्यो । कति प्रयत्न गर्थिन् कि दिनेशसँग उनको उही सम्बन्ध रहोस् जो पहिले रहिआएको थियो । तर उसका सामू पर्नासाथ उनका सबै रसिला कल्पनाले एक्कासि डरलाग्दो रूप लिन्थ्यो र उनी भाग्थिन् र अन्तमा जुनूले दिनेशलाई घर छाडेर अन्तै जान आग्रह गरेपछि दिनेश घरबाट निस्कन्छ र उपन्यासको अन्त्य हुन्छ ।

उपन्यासमा यौनका विषयवस्तु नै मुख्य रूपमा आएको हुनाले उपन्यासकारले एकातिर सामाजिक यथार्थतालाई र अर्कातिर मनोयथार्थलाई जस्ताको तस्तै उपस्थित गराउने

क्रममा कतैकतै यौन अशिललताको गन्ध पनि फेला पर्दछ तर आजको परिवर्तित समाज र मानसिक चेतनाको विकासका अगाडि यो सरल र सहज रूपमा स्वीकार्य बन्न पुगेको छ ।

तारिणीप्रसाद कोइरालाको तेस्रो औपन्यासिक कृति **फालिएको सामान** उपन्यासमा मनोविश्लेषणको अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य अनुसार मनोविश्लेषणवादलाई उपन्यासमा समाहित गर्ने क्रममा मनोविश्लेषकहरू क्रमशः फ्रायड, एडलर र कार्लगुस्ताभ युङ्ग र उनीहरूका सिद्धान्तहरूलाई विश्लेषण गर्दै अध्ययन गरिएको छ ।

सर्वप्रथम फ्रायडको सिद्धान्तहरू-मूलप्रवृत्तिको सिद्धान्त, मनको सिद्धान्त, मानसिक अन्तर्द्वन्द्वको सिद्धान्त र मनोरचनाको सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासको पात्र तथा चरित्रहरूको अध्ययन गरिएको छ । 'मनोविश्लेषण' शब्दलाई विभिन्न अर्थमा लिइए पनि हाल मुख्य रूपमा मनोविज्ञानको सम्प्रदाय, खोजप्रविधि र मनचिकित्सापद्धति गरी तीन अर्थमा यसको प्रयोग भएको देखिन्छ । मनोविश्लेषण मनोविज्ञानको एउटा सम्प्रदाय हो, जसले मानवीय व्यवहारको निर्धारक गत्यात्मक मनलाई जोड दिन्छ, र वयस्क व्यक्तित्वमा रहेको शैशविक अनुभूतिलाई महत्व दिन्छ । अचेतन मानसिक क्रियाकलापको खोजी गर्ने हुनाले यो खोजप्रविधि हो भने मानसिक विकृतिहरूको व्याख्या र उपचार गर्ने हुनाले मनोविश्लेषण एउटा उपचार पद्धति पनि हो ।

त्यसैगरी एडलरका सिद्धान्तहरू- हीनता ग्रन्थि, उच्चता प्राप्तिको प्रयास, जीवनशैली र क्षतिपूर्ति सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासको पात्र तथा चरित्रहरूको अध्ययन गरिएको छ । यसमा फ्रायडका सिद्धान्तभन्दा केही फरक विचार पाउन सकिन्छ । त्यसैगरी कार्ल गुस्ताभ युङ्गको सिद्धान्तहरू - अचेतन र व्यक्तित्वका प्रकार जस्ता सिद्धान्तहरूका आधारमा फ्रायड र एडलरका जस्तैगरी उपन्यासका पात्र तथा चरित्रहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । समग्रमा भन्नुपर्दा यस **फालिएको सामान** उपन्यासलाई फ्रायड, एडलर युङ्गका आ-आफ्ना सिद्धान्तहरूमा राखेर यसको विश्लेषण गरिएको छ ।

६.२ समग्र निष्कर्ष

“तारिणीप्रसाद कोइरालाको फालिएको सामान उपन्यासमा मनोविश्लेषण” नामक शीर्षकअर्न्तगतरेर शोधपत्रलाई पूर्णता दिनका लागि यस शोधपत्रको समस्याकथनहरू- फ्रायड, एडलर र युङ्गका मनोविश्लेषणका आधारमा फालिएको सामान उपन्यास के- कस्तो रहेको छ ? भन्ने समस्यामा केन्द्रीत भएर यस शोधकार्यको उद्देश्य अनुसार यी तीनै जना मनोविश्लेषकहरूका सिद्धान्तहरूका आधारमा उपन्यासलाई अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यासको कथावस्तु, पात्र चरित्र, घटनाक्रमहरू र फ्रायडको सिद्धान्तभित्र पर्ने इदम्, अहम्, पराहम् र चेतन, अवचेतन, अचेतन जस्ता सिद्धान्तहरूमध्ये एडलरले पनि अहमलाई स्वीकारेका छन् भने युङ्गले अचेतनलाई स्वीकार गरेका हुनाले यी तीनै जना मनोविश्लेषकहरूको सिद्धान्तहरू मनोविश्लेषणमा नै आधारित रहेको हुनाले पनि प्रस्तुत फालिएको सामान उपन्यासतारिणीप्रसाद कोइरालाका अन्य उपन्यासहरू भैं सफल, सबल एवम्मनोविज्ञानकै सेरोफेरोमा रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

आचार्य, गिरिराज (२०५२), “तारिणीप्रसाद कोइराला : केही खोजखाज”, चन्द्रमसी, (वर्ष

१३ अंक१), पृ. १०९-११ ।

कोइराला, तारिणीप्रसाद (१९९६), “आमाको हृदय”, शारदा, (वर्ष ५, अंक १२), पृ. ३५६-

३५९ ।

..... (२०१६), “रेडियो नेपालको जन्म”, झङ्कार, (वर्ष १, अंक ५) पृ. ५-७

..... (२०४२) फालिएको सामान, वाराणसी : प्रशान्त प्रकाशन ।

..... (२०६८) अग्निवाटिका, काठमाडौं : रोशा-तारिणी स्मृति कोष, काठमाडौं ।

.....(२०६८) तारिणीप्रसाद कोइराला एक दृष्टि अनेक स्मृति : रोशा-तारिणी

स्मृति कोष, काठमाडौं ।

..... (२०६९), फालिएको सामान(दो.सं.), काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन

हाउस, काठमाडौं ।

गैरे, गोपालप्रसाद (२०४९), रातो स्वेटर कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन, (अप्रकाशित

स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन

विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७), मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान, ललितपुर

:साभा प्रकाशन ।

चापागाईं, नरेन्द्र, “फालिएको सामान परिचयात्मक अवलोकन”, चन्द्रमसी, (वर्ष १३,

अंक१), पृ. (८९-९३) ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०५८), पाश्चात्य समालोचनाको सैदान्तिक परम्परा (भाग-२),

ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

धिताल, जमूना (२०६९), तारिणीप्रसाद कोइरालाको उपन्यासकारिताको अध्ययन (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

न्यौपाने, सुदर्शन (२०६३), 'सर्पदंश' उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन, (अप्रकाशित स्नाकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५१), "तरिणिका - उपन्यास र यौन मानेविश्लेषण", गरिमा, (वर्ष १२, अंक ५ पूर्ण १३७), पृ २०७-२१५ ।

बराल, कृष्णहरि (२०६८), मनोविश्लेषण र साहित्य, काठमाडौं :इन्टरनेशनल पब्लिकेशन ।

बराल, कृष्णहरि तथा एटम, नेत्र (२०६६), उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भण्डारी, कृष्णप्रसाद (२०५६), फ्रायड र मनोविश्लेषण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

राई, ज्योत्सना (२०६९), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको तीन घुम्ती उपन्यासमा यौन मनोविश्लेषण, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

रेग्मी, मुरारीप्रसाद (२०५०), मनोविश्लेषणात्मक समालोचना (उपन्यास खण्ड) दो.स., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (२०५४), पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्य समालोचना:प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली (दो.स.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति, दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।